DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13806

Kałuszyn Memorial Book

Kehilat Ḳalushin

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Kehilat Kalushin /	cme-Idish, Yitshak Shoshani.
DESCRIPT	77 p., [1] leaf of plates : map ; 17 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Kałuszyn (Warsaw)
	Kałuszyn (Warsaw, Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Kałuszyn (Warsaw)
ADD'L TITLE	Seyfer Kalushin

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U S A.

N.Y.P.L. RESEARCH LIBRARIES

קאלושין

קהילה יהודית אחת

קהילת קאַלושין

מיידיש : יצחק שושני

הוצאת
י.ל. פרץ
ישראל

תשל"ז — 1977

בהוצאת „ארגון יוצאי קאַלושין בישראל"

הוצאת י.ל. פרץ, רח' אלנבי 31, ת"א

©

בהוצאת „ארגון יוצאי קאלושין בישראל",
תל־אביב, תשל"ז

Published by the Kalushiner Society in Israel,
Tel-Aviv, 1977

דפוס לינו־טור, תל־אביב, רח' יסוד־המעלה 39

⁂

חוברת זו היא ראשונה בסידרת חוברות שתוכנן לקוח מ„ספר קאַלושין", בהוצאת ארגון יוצאי קאַלושין בישראל והלאַנדסמאַנשאַפטן של קאַלושין בארצות־הברית, ארגנטינה, צרפת ושאר ארצות, תל־אביב, תשכ"א.

מטרת החוברות ללמד את בני הדור הצעיר, צאצאי יוצאי קאַלושין, הקוראים עברית, את תולדות הקהילה, ההווי שנתרקם בה, זכויותיה ותרומותיה לכלל חיי העם, וכך לשמר ולחזק את תחושת ההזדהות עם קהילת מוצאם ועם הערכים הנעלים שנתגלמו בה.

ד"ר נ.מ. גלבר

תולדות היהודים בקאַלושין

קאַלושין, העיירה הקטנה על אם הדרך בין וואַרשה לבריסק, תופסת, אפילו בחיבורו היסודי של באַלינסקי „פולין העתיקה", רק רשימה קצרה במלים הבאות:

„על קאַלושין ניתן רק לומר, שעיירת מיבני העץ הזאת הדחוסה ביהודים עברה מידי האופּאַצקים לבעלותם של הרוזנסקים".[1]

הנה זה הכל מה שבאַלינסקי מוסר על עברה של קאַלושין.

לא קל למצוא מקורות על עיירה כה קטנה ולא כל שכן על תולדותיה של הקהילה היהודית המקומית.

פרנסי הקהילה וגבאי בתי הכנסת ומוסדות הצדקה ניהלו, בוודאי, בזמנים קודמים פינקס. אבל מזה לא נשאר דבר. זה עלה באש ואבד, כבקהילות אחרות בסערות הזמנים — החל משחיטות ת"ח ות"ט דרך כל המלחמות שעברו על פולין עד לתחילת המאה התשע־עשרה.

לאחר חיפושים ארוכים ניתן לקבוע, שעד לראשית המאה השמונה־עשרה היתה קאלושין כפר עתיק, שהיה שייך למשפחת האצילים הפולנית אופּאַצקי.

המינזר בכפר ניבנה עוד בשנת 1472. בשנת 1718 קיבל

אחד מבני משפחת אופאַצקי מאת המלך הפולני אוגוסט השני את הזכות לבינוי הכפר ולפתח אותו לעיר. לאחר מספר שנים, כאשר לכפר כבר היה מראה חיצוני של עיר, עם שוק וימי־שוק קבועים — מכרה משפחת האצילים אופאַצקי את קאַלושין יחד עם כל כפרי הסביבה למשפחת רודזנסקי.

במאה התשע־עשרה היתה קאַלושין שייכת לגנראל רוז׳־ניצקי ולדוכסית יוזפה זאַמויסקה.

☆

במאה התשע־עשרה נבנתה קאַלושין. .בשנת 1827 היו 145 בתים, כולם מעץ, ובעיר התגוררו 1826 תושבים. בשנת 1861 היו כבר 228 בתים — וביניהם חמישה בתי לבינים בלבד — ו־4566 תושבים ומהם רק 608 נוצרים. בשנת 1877 היו כבר 319 בתים — 8 בתי חומה — ו־7532 תושבים, 3628 גברים ו־3904 נשים.

בשנת 1887 היו לעיר בתקציבה הכנסות של 3819 רובלים והוצאות של 2920 רובלים, והרכוש של העיר היה 2175 רובלים. בזמן ההוא היו בעיר 3 בתי־חרושת, משרד דואר. במרחק של למעלה מחמישה קילומטרים מהעיירה — בתחנה מרוזי — התמשכה מסילת הרכבת ווארשה—טרספול.

בשנת 1897 היו בעיר 8428 תושבים ובשנת 1921 רק 6122 נפשות.

☆

יישוב יהודי כבר היה קיים בכפר קאַלושין. בשנת 1714, עוד לפני שקאַלושין זכתה למעמד של עיר,

שילמו יהודי קאַלושין לקהילת וונגרוב, שאליה השתייכו, 500 זלוטי מס גולגולת. גם בשנים 1717, 1718, 1719 שייכת קאַ־לושין לקהילת וונגרוב.

לפי חלוקת מס הגולגולת היתה צריכה קהילת ונגרוב לשלם 3914 זלוטי ו־27 גרושים ובסכום זה נזקפים על חשבון יהודי קאלושין 736 זלוטי ו־18 גרושים ומהסביבה — ממונקי־בוד 320 זל., מורדי 100 זל., מהחוכרים, נחמן מהכפר אוקינין — 80 זל., לאָבקה מאלשביץ — 40 זל., חיים ממז׳אָשלין 60 זל., דויד מזאַלֶב 30 זל. (לפי כתב היד בלמברג Ossolineum 279.11—89).

בשנת 1787 משלמת קאלושין 600 זל. מס גולגולת. לפי הרשימות על חלוקת מס הגולגולת היתה קאלושין כפופה, במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה לקהילת וונגרוב. היא לא היתה קהילה עצמאית אלא סניף של הקהילה בוונגרוב. במסגרת האוטונומיה היהודית היתה וונגרוב וועד גליל.

במחצית שנייה של המאה השמונה עשרה, בספירה בשנת 1764, קאַלושין היא כבר קהילה עצמאית ובתחומה כמה יישו־בים כפריים שביחד אתם מגיע מיספר היהודים בה לחמש מאות ששים ושש נפשות. בזמן הזה נמצאת קאַלושין מבחינה אדמי־ניסטראטיבית בתחום האזור הליבי (Ziemia Liwska) השייכת לפלך מאַזוביצק.[2]

✡

בשנת 1764 נערכה לפי החוק ספירת־יהודים על ידי וועדה בת ארבעה חברים: מבקר פולני — איש האצולה ושלושה

נציגים מהקהילה. הנציגים היהודים מקאלושין חתמו כדלקמן:
„אנחנו היינו על הרעוויז (ציילונג) ועשינו הרייסט הלז ונש־
בענו על זה".

מספרם של היהודים בקאלושין בגילים שלמעלה משנה
אחת היה אז 346 נפשות. ב־33 כפרים שהיו אז מסונפים
לקהילת קאלושין חיו 220 יהודים בגיל שלמעלה משנה אחת.

לפי המין והמצב האזרחי היו:

94 גברים נשואים (ביניהם 10 סבים, 78 אבות, 6 בנים
נשואים וחתנים) 1 אַלמן, ו־83 רווקים (ביניהם 73 בנים,
10 משרתים שוליות ויתומים). ביחד היו 178 גברים.

נשים היו 134, מהן 64 נשואות (ביניהן 2 סבתות לנינים,
9 סבתות, 72 אמהות וסתם נשואות, 11 בנות נשואות וכלות).

אלמנות, גרושות ועגונות — היו 18 (1 סבתא לנינים,
5 סבתות, 6 אמהות, 6 לא ידוע).

רווקות — 52 (46 בנות, 6 משרתות ויתומות).

המספר הכללי של גברים ונשים, מעל לגיל של שנה אחת,
היה 272 נפשות.

אצל היהודים הכפריים היו 127 גברים, מעל לגיל של
שנה אחת לפי הפירוט הבא:

נשואים 54 (1 סב לנינים, 8 סבים, 36 אבות, 9 בנים
וחתנים) 1 אלמן — סב לנינים. 72 רווקים (62 בנים, 10 משר־
תים ויתומים).

נשים 93, נשואות 54 (1 סבתה לנינים, 8 סבתות, 36
אמהות, 9 בנות וכלות). אלמנות, גרושות, עגונות — אם אחת.
רווקות 38 (33 בנות, 5 משרתות).

המספר הכולל של גברים ונשים ביחד, מעל לגיל של שנה אחת, היה 220.

לצערנו, אין הספירות האלו משקפות את ההרכב המקצועי. ידוע רק שבקאָלושין היו אז רב אחד, חזן אחד ושלשה שמשים. ראשי משפחה היו 96. אך עיסוקם איננו ידוע.[3]

✡

צורת חיים של יהודי קאָלושין בכל התקופות, לא היתה שונה מזו של כל היהודים בכל הערים והעיירות האחרות בפולין. מסחר, פרופינאציה ומעט מלאכות הן עיקר ההת־עסקויות.

מעניינת הידיעה, שיהודי קאָלושין ניהלו במאה השמונה עשרה מסחר גדול במתכות ובסוף המאה הזאת הם סיפקו מתכות למינהל הנשק והחימוש בווארשה.[4]

בימי הנסיכות הווארשאית היו יהודים בקאָלושין בעליהם של 101 בתים. (בניגוד לערים האחרות במינהל ווארשה, איפה שיהודים קנו מעט בתים וקרקעות). לפי תחקירי המישרדים, רכשו אבותיהם של יהודי קאלושין, עוד במאה השמונה עשרה, את הבתים והמיגרשים מאת בעלי העיר והורישום לצאצאיהם.

בעליהם של הבתים לא יכלו להציג תעודות קניין, משום שבמשך השנים הן אבדו או נשרפו בדליקות השכיחות.[5]

במאה התשע־עשרה היו ליהודים בקאלושין זכויות מגורים בלתי מוגבלות. זה איפשר ליהודי הסביבה להתנחל באורח חופשי בעיר, שהיתה כמעט עיר יהודית טהורה עם אוכלוסיה יהודית של למעלה מ־80 אחוז.

כבר במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה היו לבעלי מלאכה רבים בקאלושין סדנאות גדולות. במיוחד לחייטים, סנ־דלרים, פרוונים ולבעלי מקצועות העץ השונים. בעלי המלאכות היו מביאים את סחורותיהם לירידים בעיירות הסמוכות, דוברי, סטאניסלַבוב, שניצה, מינסק מַזוביצק ומוכרים אותן לאיכרים.

היות ובאיזור ההוא היו בעלי מלאכות נוצרים מעטים, לא הגיע למאבק התחרות כבערים פולניות אחרות, היכן שבעלי המלאכות הנוצרים לא הניחו שהיהודים יבואו עם תוצרתם לירידים.

ענף אופייני מיוחד למלאכה היהודית היו בתי האריגה לטליתות, שכל כך התמחו בעבודתם, שטליתותיהם היו בסוף המאה התשע־עשרה לשם־דבר גם מעבר לגבולות איזור קאַ־לושין.

מלאכת הטליתות התפתחה עם הזמן לענף תעשייתי שהע־סיק בסוף המאה התשע־עשרה למעלה מארבע מאות עושי טליתות.

לעושי הטליתות היתה בסוף המאה הקודמת „חברה" משלהם, בעלת אופי דתי — בית תפילה איפה שהיו גם לומדים בשבתות ובחגים או שומעים דרשה מפיו של מגיד.

מלבד לעושי הטליתות היו גם לבעלי־מלאכות אחרים בתי תפילה משלהם. כך החייטים, עושי הרעפים, הכובענים, מייצרי הגרביים, הסנדלרים, התפרים ואחרים.

בעזרת ספקים שסיפקו לצבא הפולני (עד 1830) ולצבא הרוסי (לאחר 1830), מבצעים בעלי המלאכות את עבודתם בשביל הזמנות צבאיות מיוחדות. הם מעסיקים גם הרבה

פועלי־עזר, גברים, נשים ואפילו ילדים. יש גם בעלי־מלאכות המהלכים בכפרים ועובדים שם בשביל האיכרים — אלה מכו־נים „משוטטי הכפרים".

מלבד הסוחרים המנהלים מסחרם בעיר, יש גם בין יהודי קאלושין מספר סוחרי־יערות גדולים וחוכרים. בתור כזה ידוע מוטל מיכלזון.

☆

עם צמיחת החסידות חודרים לקהילת קאַלושין זרמים חסידיים שונים. בעשרות השנים הראשונות של המאה התשע־עשרה גברה במיוחד השפעתו של הרבי מוואַרקי. עם הזמן גדל גם מספרם של חסידי גור, קוצק, קוז'ניץ וסטריקוב.

אחד מחסידי וואַרקי בעיר הוא מוטל מיכלזון. במחצית הראשונה של המאה התשע־עשרה מילא מוטל מיכלזון, החוכר העשיר, את תפקיד המנהיג בחיי הקהילה בקאַלושין. מבעליה של קאלושין הוא נוטל בחכירה את העיר עם כל הכנסותיה. הוא גם החוכר של „פתק־היום" בווארשה.

נראה שכחוכר הוא היה יהודי בעל יד קשה, שגרם למח־לוקת קשה בינו לבין אנשי קאלושין. המחלוקת הציקה לו עד כדי כך, שבצוואתו הוא אמר לבניו:

„אל תצאו לריב, ברחו מן המחלוקת ותהיו מן הנרדפים. בעת החזקתי דז'ערז'אַווע קאלושין עם כל הכנסות מאדון העיר ונסבה המחלוקת, וכל העיר קשרו עלינו קשר ויהי העם כמת־לוננים עלינו. והיה זה עצת מורי ר' יצחק (מוואַרקי) להיות מן הסבלנים ותשקע האש מן המחלוקה וציווני על ככה בלי

ללחום אתם ולהראות ידי החזקה, כי אלקים יבקש הנרדף אכן עלתה כי נפלו גם גועו כל הקמים".[6]

בשנים האלו היו גם מריבות אחרות בקהילה. בשנת 1842 התמרדו יהודים רבים נגד הרב. אלה היו חסידים. הדין וחשבון של ראש עיריית קאלושין שנשלח ב־21 לאוגוסט לועדה הממ־לכתית לעניני פנים בווארשה מתאר את המאורעות כך:

„מספר ניכר של מאמינים בדת הישנה (יהודים) המתעס־קים בחוסר מעש ובהתמרדויות הקיפו וצרו על בית־הכנסת. פרצה מהומה וצעקות בבית־הכנסת וסביב לו. מטרת המהומה הזאת עוד לא נחקרה ע"י המישטרה. על מקרה זה של התמרדות נדירה מצד יהודים יש לי הכבוד להודיע לרוממותה של הועדה הממלכתית, שלפי הבקשה שמסר לי שלמה מיכלזון, נראה שבראש המתמרדים עמדו זלמן פשאַנני, טוביה פויזמן ואיציק בלודשטיין. הם גרמו לכיבוי האור בבית הכנסת ולא התנהגו כיאות לגבי הרב המקומי".[7]

נראה שהרב הקאלושינאי לא היה חסיד וזה גרם למאבק נגדו מצד החסידים.

בזמן ההוא היה לר' יצחק מוואַרקי מספר גדול של תומכים בקאלושין. חסידו הגדול ביותר ותלמידו היה ר' מוטל מיכלזון, מחברו של הספר „מאמר מרדכי", נכדו של הרב יחיאל מיכל. ההתנגדות לר' מוטל באה מצד החוגים הלא־חסידיים בעיר.

מעניין שבשנת 1844 היה ר' מוטל מיכלזון בין אלה שתמכו בתכנית לקרב את היהודים לעבודה חקלאית.

עוד בשנת 1823 פירסם נציב פולין תקנה, שיהודים יכולים להתיישב על אדמות המלוכה והאצילים, אם בדעתם לעסוק

בחקלאות. הבטיח ליהודים שיתנחלו על אדמה, זכויות שונות, שישחררו אותם ממסים למשך 3—12 שנים, שיקבלו עצים לבניית בתיהם ועוד הנחות והקלות אחרות.

התקנה הזאת עוררה בקרב חוגים יהודיים מסויימים תנועה למען העברתם של יהודים לעבודה חקלאית. בחקלאות ראו חוגים אלה אפשרות לשפר את מצבם של היהודים בפולין בתחום הכלכלי וגם מבחינה פוליטית־חברתית.

בראש החוגים האלה עמד הנגיד הידוע, התעשיין והעסקן שלמה זלמן פויזנר, שבעצמו ייסד בשנת 1823 את החווה החק־לאית והתעשייתית היהודית קוכּאַרי ליד פלונסק.

בשנת 1841 ערכו ראשי קהילת ווארשה התיעצות על העברת יהודים לחקלאות וייפו את כוחם של פויזנר ויעקב אֶפשטיין לפרסם כרוז ליהודים. הכרוז „המודעה״, שחובר בעב־רית ע״י פויזנר והרב הווארשאי חיים דוידזון, תורגם לפולנית ע״י המשכיל הידוע והצנזור יעקב טוגנדהולץ וחתמו עליו הרביים ר׳ יצחק קאַליש מוואַרקי, ר׳ יצחק מאיר אַלתר מגור, ראשי קהילת ווארשה והעסקנים המתבוללים טוגנדהולץ, יעקב אֶפשטיין, מתתיהו רוזן וחיים יונה יונאַש.

הכרוז נשלח לכל הקהילות בפולין. החלו לאסוף גם כספים והצהרות על סכומים יותר גדולים במטרה לייסד חוות. העס־קנים הנזכרים היו בטוחים, שעוד לפני הגזירה של שירות יהודים בצבא יעלה בידם ליישב על קרקע המוני יהודים וע״י כך להציל לפחות יהודים אלה מן הגזירה.

לפי שעה נשלחה לנציב בקשה לרשיון ובפברואר 1843 הוא נתרצה לייסד ועד ליישוב יהודים על קרקע.

לאחר ההכנות ומשא־ומתן עם הקהילות היהודיות ועם בעלי קרקעות יהודיים נתקבלה אצל המושל ב־30 לדצמבר 1843 משלחת של 9 נציגים יהודים משמונת הפלכים שבפולין בראשותו של הרבי מוואָרקי, ר׳ יצחק קאַליש. במשלחת השתתפו הרב של סייני, ר׳ יהודה באַכראַך, מנחם מנדל ליפּמנוביץ רבה של זדונסקה־ווליה, הרב מזַקרוצ׳ין ר׳ רפאל לבנטאל, משה טייטלבוים, שלמה שבתי אֶרליך, משה אלי׳ מורגנשטרן מלובלין, יוסף ספיר ומוטל מיכלזון מקאַלושין.

בפגישה הטיף המושל דוכס פּסקֶביץ׳ דברי מוסר חריפים, שהיהודים הם אנשים רעים ואין רחמים בליבם אפילו לגבי אחיהם. המוני יהודים גוועים ברעב, כי אין להם מקורות מחיה ואפשר להצילם ממות רעב ע״י עבודת האדמה. אבל העשירים היהודים אינם רוצים לעזור לייסד חוות ולסייע ליהודים, המקבלים אדמות מהממשלה ומבעלי קרקעות פרטיים כדי להסתדר כמתיישבים.

המשלחת הלכה מהמושל ברגשות עצובים, ולאחר שלושה ימים, ב־2 בינואר 1844 היא פירסמה קול־קורא בעברית ובפולנית אל היהודים העשירים.

גם הכרוז השני של הרבנים והרביים לא השפיע על הגבירים.

✡

שנות הארבעים של המאה התשע־עשרה היו עגומות ליהודי פולין. לאחר הגזירות המגבילות של ניקולאי הראשון על המסחר, התעשייה והמלאכות הופיעה גזירת הטירונים שהח־

ליפה את מס הטירונות בחובת שירות צבאי אישי החל מאחד בינואר 1844.

בקשר לשאיפות לתקן את החיים היהודיים יצאה גזירה על הלבוש היהודי. המשכילים וגם רבנים אדוקים סברו שהל־בוש היהודי איננו חלק בלתי נפרד מהדת היהודית. בעיית ביטול הלבוש היהודי היתה אקטואלית בפולין עוד בזמן הסיים של ארבע השנים בפולין העצמאית (1788—1792). אז הציעו מחברים פולנים וגם יהודים כמו מנדל לאֶפין, ד״ר קלמנזון, ד״ר שלמה פולונוס — בתכניותיהם לתיקון חיי היהודים בפולין — לבטל את הלבוש היהודי. אך השאלה נשארה אז אקדמית בלבד.

לאחר שבשנת 1844 הופיע ברוסיה חוק האוסר על יהודים ללבוש בגדים מיוחדים והמטיל מסים מיוחדים על יהודים הבוחרים להמשיך ללבוש בגדים אלה, הונהג חוק זה גם בפולין. המשכילים ומתנגדים רבים היו בעד החוק. החסידים והאד־מו״רים שלהם היו נגד החוק.

במאי 1846 היה משה מונטפיורי בווארשה והוא קיבל משלחת עם שלמה זלמן פויזנר בראשה. במשלחת היו גם הרביים מוואָרקי ומגור. פויזנר הודיע אז למונטיפיורי, שהוא ייענה לדרישה ויחליף את מלבושיו היהודיים־פולניים בלבוש „גר־מני״.

כאשר הופיע החוק שלחה קהילת קאלושין ב־27 ביולי 1846 עצומה לוועדה הממלכתית לעניני פנים לביטול המס המיוחד על בגדים יהודיים, בנימוק שרובם של יהודי קאַלושין הם סוחרים ללא הון עצמי והעסקים אינם מספיקים לבגדים

חדשים; גם היהודים האחרים הם דלי אמצעים, רובם מתווכים ואין ביכולתם לרכוש בגדים חדשים.

בבקשתה של קהילת קאלושין (חתומה ע"י ברוך רובינ־שטיין ושלמה מיכלזון) התחשבה הוועדה הממלכתית מעט מאד. קהילת קאלושין איננה היחידה שפנתה בבקשה כזאת.

הגזירה נשארה בתוקפה, והיהודים ששמרו על לבוש יהודי היו נאלצים לשלם את המס הנתבע. מכיוון שקשה היה לשלם את המס בתשלום אחד, ביקשה קהילת קאלושין ב־28 באוק־טובר 1846 מהועדה הממלכתית לעניני פנים, לחלק לפחות את סילוק המס לארבעה תשלומים רבע־שנתיים.

☆

במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה גדל היישוב היהודי בקאלושין ומרחיב את מפעליו המשקיים.

סדנאות בעלי המלאכה — במיוחד אלו של הסנדלרים, החייטים והפרוונים — עובדות בעיקר בשביל ספקי הצבא. הסנדלריות והמתפרות האלו המייצרות סחורה מוכנה לכל קונה מעסיקות מספר גדול של עוזרים ופועלים ומלבד לצבא נשלחת תוצרתן גם לירידים.

בשנות השבעים יש בעיר 3 בתי חרושת לטליתות, כל אחד מייצר בשנה טליתות ב־5,340 רובלים. בית חרושת לסבון ולנרות עם תוצרת שנתית של 6,800 רובלים. ביח"ר לחומץ, שני בתי חרושת לשמן עם תוצרת של 13,600 רובלים, וביח"ר לעורות המספק עור לצבא. לאחר מספר שנים נוסד עוד ביח"ר לעורות לרגל ההזמנות הגדולות וביחד הם מעסיקים בין 40—50 פועלים מאומנים.

הרוב של האוכלוסיה היהודית מועסק כבר בתקופה זו במלאכות הנזכרות.

בסוף שנות התשעים עובדים כבר למעלה מאלף פועלים בשביל ספקי הצבא.

עם גידול המלאכות קמות אגודות בעלות אופי של אגודות תועלת.

במיוחד גדל מספרם של עושי הטליתות. מלבד הסדנאות קמים גם כמה בתי־חרושת יותר גדולים לטליתות המעסיקים מספר ניכר של פועלים. הטליתות מקאלושין הופכות למיצרך ידוע בשוק הפולני־רוסי.

כך נמשכה ההתפתחות עד למאה העשרים. לאחר מכן מוקמת טחנת קמח גדולה וגדל מספרם של בתי חרושת קטנים יותר. העיר היתה לעיר פועלים טיפוסית, אם כי בעלת אופי דתי, ובמאה העשרים היא הופכת להיות לאחת הערים היהודיות הראשונות עם תנועה מקצועית מאורגנת.

☆

לפי בדיקה סטאטיסטית מדוייקת שנערכה לאחר מלחמת־העולם הראשונה בקאלושין,[8] נמצאו בסקטור היהודי, שנבחן במיוחד, 231 מפעלים, מהם היו פעילים רק 225. מ־225 המפעלים עבדו 106 עם פועלים שכירים ו־119 בלי פועלים שכירים. 225 המפעלים העסיקו 225 בעלים (15.9%), 14 בני משפחה עוזרים (3.4%) ו־178 שכירים (42.7%).

מהפועלים השכירים היו 12 לא יהודים (6.6%) ו־166 יהודים (93.4%), מהם 137 גברים, 17 נשים ו־12 ילדים.

225 המפעלים מתחלקים לפי ענפי הייצור השונים:

	מיפעלים		אנשים מועסקים	בעלים	בני משפחה	מהם פועלים שכירים	
	המספר הכללי	מהם פעילים				יהודים	לא יהודים
אבן, חימר	1						
מתכת	10	9	13	9		4 גברים	
מכשירי מכונות	2	2	2	2			
עץ	11	11	19	11		8 (7 גברים, 1 ילד)	
גומי	2	2	2	2			
עורות	16	16	44	16	2	19 (15 גברים, 3 נשים)	7
אריג*	14	13	32	13		19 (15 גברים, 2 נשים, 2 ילדים)	
הלבשה ופרוות**	126	124	207	124	2	81 (66 גברים, 8 נשים, 7 ילדים)	
מזון ומעדנים	31	30	64	30	8	21 (19 גברים, 2 נשים)	5
נייר	1	1	7	1		6 (3 גברים, 2 נשים, 1 ילד)	
כימיים	1	1	4	1		3	
מוצרי בנין	9	9	12	9		3	
תעשיית ניקוי	7	7	11	7	2	2	

* יש לקחת בחשבון מאות עושי טליתות שעבדו בסדנאותיהם הקטנות.

** מלבד מפעלים אלה עבדו עוד בעלי־מלאכות רבים — חייטים, פרוונים, סנדלרים בסדנות שלהם עם עוזריהם.

בחייה הפנימיים של הקהילה גברו יותר ויותר היסודות החסידיים. בעיר מנהל חצר הרבי של „חסידי קאלושין", הרבי ר' אלחנן. לאחר פטירתו היה לרבי בנו ר' זליג, ואחר פטירתו של רבי זליג, חתנו רבי נפתלי. לרביים אלה באים גם חסידים מערים אחרות.

בעיר קיימים בתי תפילה מיוחדים (שטיבלעך) לחסידי גור, קוצק, סטריקוב, אוסטרובצה, קוז'ניץ, פוריסוב, ראַדזימין, סקֶרניביץ ואחרים. אלה שיוו לעיר אופי חסידי מובהק. אבל למען האמת היו בעיר גם חוגי מתנגדים, בעיקר בין בעלי המלאכות. כך מייסדים עושי הטליתות, עוד בתחילת המאה העשרים, חברה בעלת אופי מתנגדי.

לפני מלחמת העולם הראשונה קמה שורה של חברות ומוסדות, כגון חברת בחורים, ביקור חולים, לינת הצדק, הכנסת כלה, הכנסת אורחים, חברת משניות, גמילת חסדים, חברת אחים ועוד.

לאחר שבית הכנסת הישן, ליד הנהר, עלה באש, ניגשים — ביוזמתם של פרנסי הקהילה ראובן מיכלזון, יצחק מונק ויעקב שטיין לבנות בית כנסת חדש.

☆

במאה ה־18 לא יכלה עדיין קאלושין, כקהילה קטנה, לפרנס רב משלה.

אחד הרבנים הראשונים הידועים בעיר היה רבי יחיאל מיכל.[9] הוא היה בעת ובעונה אחת רבן של שלוש קהילות: שאֶניצה, מינסק־מאַזוביצק וקאַלושין. את שכרו קיבל משלוש הקהילות, אך לפי ההסכם חייב היה להתגורר בקאלושין.

הרב יחיאל מיכל היה ידוע בפי העם כהרב ממינסק, אף כי את רבנותו הוא ניהל בקאלושין.

הרב יחיאל מיכל הוא נצר ממשפחה בעלת יחוס גדול ומוצאו מהגאון ר׳ יואל סירקיס בעל הב״ח. ר׳ יחיאל מיכל הוא מייסדה של המשפחה הידועה מיכלזון שהנהיגה את קהילת קאלושין כמעט עד השנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הראשונה.[10]

☆

עד לראשית המאה העשרים עוד שמרה העיר על צביונה הדתי־מסורתי. במהלך הזמן חלים בה שינויים גדולים.

במהפיכת 1905 משתתף הנוער מקאלושין באורח פעיל. בין 1905 ל־1914 נוסדות בעיר ספריות ואגודות השכלה, ולאחר מכן מתחילה פעולתן של המפלגות הפוליטיות.

בשנות מלחמת העולם הראשונה ועם קומה של מדינת פולין המחודשת הופכת העיר היהודית העתיקה לחילונית יותר ויותר.

התמונה הסטאטיסטית של התפתחות האוכלוסייה היהודית נראית כך:

שנה	האוכלוסיה הכללית	ביניהם יהודים	בעיר	בכפרים
1764		566	346	220
1827	1819	1455	80 %	
1857	4234	3667	86.6%	
1861	4566	3958	87 %	
1897	8428	6419	76.2%	
1921	6122	5033	82.2%	

בין השנים 1827—1897 גדלה האוכלוסייה היהודית חמש מונים. בשנת 1921 פחתה האוכלוסייה היהודית מחמת פורע־ניותיה של מלחמת העולם הראשונה.

בשנת 1921 צירפו את פרברי קאלושין לתחומה של העיר, כך שמספר האוכלוסיה היה 7816 נפשות ומספר היהודים 5295, ובאחוזים היוותה האוכלוסייה היהודית 67.7% מכלל האוכ־לוסייה.

1. Kałuszyn: „Tyle tylko da się powiedzieć, iż drewniana ta przepełniona Żydami mieścina od Opackich przeszła w posiadanie Rudzienskich". (Warszawa 1843 t. I, p. 549).
2. Józef i Franciszek Kluczycki: Liczba glów żydowskich w Kosowie. Kraków 1898, p. 20.
3. ד"ר רפאל מאהלער: יידן אין אַמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן, וואַרשע 1958, טאַבעלן 9, 25, 26, 35, 41.
4. Dr. E. Ringelblum: Projekty i próby przewarstwowienia Żydów w epoce stanisławowskiej, Warszawa 1939, str. 55.
5. ע.נ. פרענק: לתולדות היהודים בנסיכות ורשה, „התקופה", כרך 14–15, ע' 382.
6. כתוב ע"י נכדו בספר „אהל יצחק למשה בן אהרן וואַלדען", פיטריקוב תרע"ג, ע' 13, ס' כ"ה.
7. אני מודה לידידי ד"ר מאהלר על התעודה הלקוחה מכתב־היד שלו — מהספר „דער קאַמף פון משׂכּילים קעגן חסידים אין גאַליציע און פוילן".
8. מפעלים תעשייתיים יהודיים בפולין. משאל מעובד בהנהלתו של המהנדס הלר, ווארשה 1922, כרך אחד, חלק שני: ווארשה־וויוודסטבה.
9. משה מנחם וואַלדען: „יכבד אב", פיטריקוב תרפ"ג, ע' 16 ס', ק"א.

10. שלשלת היוחסין של משפחת מיכלזון: יואל סירקיס בעל הב"ח (1561—1640), שמואל צבי אבד"ק פינצ'ב, צבי הירש אבד"ק צ'ורטקוב, אריה יהודה לייב אבד"ק קראקע ובריסק דליטא בעמ"ח „שאגת אריה", יואל מבומוב, שלמה זלמן, יחיאל מיכל אבד"ק קאלושין, שלמה, מוטל מרדכי.

ד״ר יוסף קאָרמיש

המרטירולוגיה, ההתנגדות והכליון של הקהילה היהודית בקאַלושין

1. חיי היהודים במישטר הנאַצי; הגיטו בקאַלושין.

כבר ביום השלישי לאחר פרוץ המלחמה, ביום ראשון לשבוע, ב־3 לספטמבר, הופיע בקאַלושין המטוס הגרמני הרא־שון; הוא טס נמוך וסקר את העיר; לאחר מכן הוא הפציץ את תחנת הרכבת במרוזי ופגע בבית יהודי. מאז ערכו מטוסים גרמניים, יום יום, את ביקוריהם בקאלושין מהשעה 5 בבוקר עד ערב.

בימים הראשונים לאחר פרוץ המלחמה הפסיקו האיכרים להביא מיצרכים לשוק; בחנויות־המכולת לא היה לחם. מיד ניראו הפליטים הראשונים מווארשה, שבאו לעיר הולדתם בתקווה לעבור פה יותר בקלות את ימי המלחמה. ביום רביעי ב־6 לחודש ניראו בקאַלושין, בדרכם לווילנא חברי הוועד המרכזי של ה„בונד״ בוואַרשה וכן מנהיגים של מפלגות אחרות. הם מסרו שאלפים בורחים מווארשה. למחרת הגיעו כבר לקא־לושין מחנות גדולים של פליטים; הכביש היה פשוט מכוסה

בגוויות. בין המחנות ההולכים היו גם פליטים נודדים־חוזרים — תוצאת הפסיכוזה של המונים באותם ימים לנדוד ללא כיוון ומטרה.

בהגיעם לקאלושין שָכבו אלפי האנשים המאובקים השבורים והמדוכאים על אבני הרחובות, משום שבתי הכנסת, בתי המדרש והבתים הפרטיים כבר היו מלאים וגדושים בפליטים יהודים עד אפס מקום.[1] לא היה כמעט אף בית יהודי אחד ללא יהודים חסרי בית מחוץ לעיר, שלגביהם הוכיחו יהודי קאלושין את מידת הכנסת האורחים העתיקה. הם מסרו את מיטותיהם לפליטים ובעצמם ישנו על הרצפות. ניצלו את דברי המאכל האחרונים שעוד הספיקו להוריד מהשדות. המאפיות היהודיות עבדו, בהסכמת הרב, במשך כל יום השבת (9 בספטמבר) כדי לאפות לחם בשביל ההמון הרעב. אצל האופים אזל הקמח לאפייה; לפני מאפייה אחת שעדיין הייתה פעילה התמשך תור ארוך של אנשים שחיכו ללחם. ביום ראשון ב־10 לחודש, בשעות הצהריים הפציצו הגרמנים את העיר. פצצה גדולה נפלה במקום הזה — ברחוב קושצ׳לנה, ליד משאבת המים, בין הבתים של לייזר גוז׳אַלקה ושל אביו של יוסל אברונצ׳קי. 42 אנשים ניספו ורבים נפצעו. ביתו של גוז׳אלקה קרס וקבר תחתיו את משפחתו (לייזר גוז׳אַלקה, אשתו חנה, הבת טאָמה ולולה עם הילד שלה); בין ההרוגים היו גם יהודית פרוכט עם בת נשואה וילד בן שלוש, יונה פאַליעץ עם שתי בנות ונכד וכו׳.[2] בעברה השני של המשאבה, על המידרכה שהובילה מן האיטליזים לביתו של אברהם גורדון, נפל בהפצצה זאת יצחק קויפמן.

היו אלה הקרבנות הראשונים בקאלושין ואליהם צריך להוסיף את ההרוגים (4 גברים ושלוש נשים) שהובאו ביום ששי ה־8 לחודש מהדרך של מינסק־מאזוביצק, וכן הסופר שכתב ב„מאָמענט", הפליט שמעון הורונצ'יק, שאיבד את עצמו לדעת בשבת לפנות ערב (9 בספטמבר) בקאלושין.[3]

איכרי הסביבה סיפרו בעיר שמסתובבים צנחנים גרמנים ומרגלים; צעירים יהודים יוצאים בהנהגתו של חיל פולני לחפש את המרגלים האלה. מתארגנת גם הגנה אזרחית לעזרת הכוחות המזויינים הפולניים.[4]

יש להוסיף פה, שביום פרוץ המלחמה (1 בספטמבר 1939) ראו בכל הרחובות צעירים יהודים רבים עם תרמילים על גבם ממהרים אל הצבא. כל האוכלוסיה היהודית באה להיפרד מהמגוייסים, בעיקרם נוער עובד, בעלי דעה נחושה „הלכו בהכרה שצריך לסייע להכות בפאַשיזם ולזרז את בוא הנצחון".[5]

ביום שני ב־11 לספטמבר בשעה 1.30 אחה"צ נראתה בקאלושין סיירת החלוץ הגרמנית הראשונה. להביורים גר־מניים הציתו אש בנקודות מסויימות בעיר ומיד התעטפה כל העיר בלהבות. האנשים עוזבים במהירות את דירותיהם, מבלי לשים לב ליריות המתחזקות של הגרמנים (פצצות תבערה נפלו כברד). זקנים וחולים שלא הספיקו לעזוב את מעונותיהם נשרפו חיים. זעקות אדם מתערבות ברעמי תותחים וברעש בתים מתמוטטים. בסערות הלהבות רצו הנשרפים כבפקודה דרך רחוב ר' נפתלי אל ה„גלינקס", לשדה־הביצה הגדול, כדי למצוא בו מיפלט. כאשר חלפו בריצתם ליד בית המטבחיים ובעברם את הנהר נורו הפליטים ונפלו הרוגים. גם בתוך העיר

שילמו אנשים רבים בחייהם, בנסיון להציל מטלטלים (כמו מצעים ומלבושים). הרחובות היו מלאים מתים.

האנשים שברחו לביצות היו עדים להצבת תותחים ע"י חיל התותחנים הפולני לכל רוחבה של העיר החדשה. מיד החלו תותחים אלה לירות ורבים חזרו העירה. חסרי־הגג התקבצו בחצרותיהם של רויזמן וברל־איצ'ה פוקס, וכן בטחנה של רח'ה, בבית הכנסת ובעוד מספר בתים שכנים.

הגרמנים שחדרו אל העיר בדרכים שונות (בעיקר בדרך ונגרוב) התבצרו בנקודות שונות מסביב לעיר, ליד בית־החרושת של ברמן על שפת הנהר, בבית הקברות הנוצרי, היכן שהגדר הבנויה והמצבות שימשו להם כמחסה. זה איפשר להם להשתלט על הכביש המוביל משדליץ לווארשה. דרך שדותיו של מיכלזון הם הגיעו לפאַטוק (מרחק של קילומטר אחד מהעיר) וכבשו את הדרך המובילה לתחנת הרכבת של מרוזי.

בכל פינות העיר הם נתקלו ביהודים המתחבאים והחלו בעבודת הדמים שלהם כשהם זורעים מוות וחורבן. הגרמנים ריכזו גם קבוצות של יהודים והובילון בסמוך לחזית כדי שישמשו בביצור עמדותיהם וכבני ערובה.

מאוחר בערב הגיעה לשדה־הביצות סיירת החלוץ הגר־מנית, שהתחילה לבדוק את הנאספים שם ולרכזם בנקודות. גברים לחוד ונשים לחוד. כל הגברים רוכזו בשדה, מחוץ לעיר, שהואר בזיקוקי תאורה גרמניים. עד ראייה מעריך את ההמון שנאסף פה בשלושת אלפים גברים, רובם יהודים מקאַ־לושין וגם פליטים. קבוצת יהודים עם הרב בראשם נאלצו לקרוא בקול מספר פעמים: „הייל היטלר, תחי גרמניה!".

קריאות אלו שודרו בתחנת השידור הגרמנית ליד וורוצלאב במסגרת שידור ראדיו על ההמון הנלהב. הנאספים הוכרחו, באיומים של עונש מוות למסור לגרמנים את כל דברי הזהב והכסף שהיו ברשותם כגון שעונים, צמידים, טבעות וכדומה.

בינתיים ניתקה פלוגה צבאית פולנית, מאוחר בלילה את הקוו הגרמני והחל קרב חזיתי, שנמשך עד הבוקר. כפי שמוסר עד מהימן, אסף הלגיוניסט קראַוזה יחד עם הרב־טוראי מאַטיס את החיילים, שאיבדו את יחידותיהם וכן אזרחים צעירים מבין הפליטים, אירגנו אותם ביחידות לוחמות ובקרב כידונים גירשו את הגרמנים מהעיר. קרב זה גרם לקרבנות רבים.

במהלך הקרבות נפצעו אנשים רבים ממחנה הנאספים. לאחר נסיגת הגרמנים חזרה האוכלוסיה האזרחית העירה.

הגרמנים שנאלצו לסגת בלילה עם אבידות רבות, חזרו למחרת היום בכוחות מוגברים (עם טאנקים ומשוריינים) וכבשו את העיר. כנקמה על ההתנגדות ועל אבידותיהם הכבדות (למעלה מ־400 חיילים שנפלו ליד ההר, 3 ק״מ מהעיר, ונקברו ליד הכביש המוליך לוונגרוב) הם פתחו ביריות על היהודים שהיו מקובצים בשוק. כתוצאה מזה נפלו הרוגים ופצועים. הכובשים שורפים, לבסוף, את העיר (נותרו רק בתים ספורים); בלהבות נספים חיה סאדובסקי, שרה לאַשיצקי, בתו של ראובן מיכלזון ואחרים.

יצאה פקודה שכל היהודים (גם הפצועים) חייבים להתאסף בכנסייה. האוכלוסייה האזרחית מגורשת לרחוב. מי שלא יכול היה לצאת במהירות נורה. את כל היהודים אוספים באמצע כיכר השוק ומעמידים אותם במעגל מסביב לשני טאנקים

גדולים. חייבים היו לעמוד ישר ללא ניע ומבלי לדבר ביניהם. מי שלא ציית לפקודות הומת בו במקום. כך נפל יחזקאל פרקאַל, שרצה לומר משהו, אך לפני שפתח את פיו ספג כדור בבטנו ונפל במקום.

לפנות ערב הריצו את הנאספים לרחוב הווארשאי לכיוון הכנסייה. משני צדי הרחוב ניצבו הרוצחים הגרמנים עם מקלות, אקדחים ורובים והפליאו מכותיהם על ימין ועל שמאל. הם גם ירו אל תוך ההמון. בין אחרים נורו החסיד משה קוצ׳־קובסקי ובנו יחידו העילוי בן הארבע־עשרה, וכן שרה יידוואַב־קראמארז׳. אסור היה להתעכב ליד הנופלים. הנפח יהודה יוספזון נורה למוות כאשר התעכב לבַכות את ילדו ההרוג. כך קרה גם למנדל בלאַט כשהתכופף לבקש מחילה משלושת המתים אברהם גורדון ושני בניו, חיים ומוטל.

עד חצות הלילה עמדו האנשים בשורות ברחוב שהוביל לכנסייה וברחוב שהוביל ממנה לעיריה בין הבתים הבוערים בשני הרחובות. לאחר חצות הוכנסו כולם לכנסייה איפה שהת־חיל גיהינום חדש ונפלו קרבנות נוספים. לפני שהיהודים נכלאו בכנסיה, הם הועמדו בשורות ופניהם לקיר. מעל לראשי ההמון הקפוא נשמע מדי פעם מתח יריות. כל אחד היה בטוח שבשורה מאחוריו כולם כבר מתים ועוד מעט ייחתם גם גורלו. כך החזיקו אותם שעות ארוכות עד שכלאו אותם כעדר בכנסייה ושם הם ראו שאש ועשן אופפים את בנין הכנסייה. הגרמנים הציתו בכוונה בית ליד הכנסייה, כדי להפחיד את היהודים הכלואים. במשך יום ולילה הם התעללו כך בעצורים בכנסייה. קבוצת יהודים (ביניהם דוד גרינפלד) שניסו בתחילה להתחבא

במרתפו של האופה הפולני קשיבובלוצקי והגיעו באיחור לכנסייה — נורו מיד למוות.

בכנסייה חסר היה מקום אפילו לעמוד. בין האסירים היה הרבי הזקן ר׳ נפתלי עם בנו ושמשו. על הרבי הוטלה האחריות להתנהגותו של כל הציבור. בתחילה לא נתנו לאנשים אפילו לגימת מים. האסירים נחלשו והלכו; התחילו מתעלפים. למחרת נבחרו כמה אנשים להביא מים מהבאר שליד העיריה (בבאר אפסו המים, ושאבו נוזלים עכורים מדלי קטן).

היהודים היו כלואים בכנסייה במשך 3 ימים ו־3 לילות בלי כל מזון (הגרמנים לא איפשרו להביא כל דבר מאכל) ללא מאור וכמעט בלי מים. ליד הקירות שכבו הפצועים קשה, כמעט כולם בלי כותנות ששימשו כתחבושות. 4 פצועים קשה מתו בתנאים בלתי אנושיים אלה. הגרמנים לא הירשו להוציא את המתים.

ביום הרביעי למעצר בכנסייה נסגרו, בשעות הצהריים דלתות הכניסה הראשית; לא הניחו להביא אפילו לגימת מים. בין העצורים פשטה חיש מהר הידיעה, שבדעת הגרמנים לפוצץ את הכנסייה. יהודים התחברו בקבוצות והתפללו, אמרו ווידוי. אולם האיום הגרמני לא בוצע ובאותו יום (יום ב׳ לראש־השנה) שוחררו הכלואים.[6]

החורבן גדול, החורבות עשנות עדיין והכל הרוס עד היסוד, עיר שלימה נשארה ללא קורת גג. העיר נשרפה ב־90—95 אחוזים.

המוני אנשים נשארים יושבים תחת כיפת השמים; יוצאים לשדות להביא משהו לאכול (תפוחי־אדמה, סלק). מסדרים

כיריים מאולתרים מכמה לבינים ומבשלים בכלים השרופים שהוצאו מתחת לחורבות.[7]

קשה להעריך את מספר הקרבנות של הימים הראשונים לפלישה הגרמנית. כבר בימים הראשונים לאחר המאורעות קשה היה לקבוע מספרים מדוייקים, מחמת הבריחה ההמונית מן העיר. לפי הערכה ראשונה היו מה־11 לספטמבר בערב, מהחדירה הראשונה של הגרמנים אל העיר, עד ה־12 לפני הצהריים כשהעיר נכבשה סופית, בערך 800—1000 אזרחים יהודים הרוגים ושרופים.[8]

במשך 3 יממות לא הניחו הגרמנים להביא לקבורה את ההרוגים מהרחובות. גדול היה לכן צערם של הנשארים בחיים שקרוביהם לא יכלו לבוא לקבר ישראל. אך כל נסיון להראות ברחוב היה קשור בסכנת מוות. בתנאים אלה החליט החסיד מנדל בלאַט, שבכל השנים היה אוסף כסף למען התלמוד־תורה, לא לגרום לבזיון המת. הוא היה הראשון שהקריב את עצמו למען לקבור את המתים. „הוא הלך אל החורבות, בין המתים, כירמיהו הנביא, בדמעות על פניו. את הילדים הנספים הוא נשא כספרי־תורה, כשהם עטופים במעילו". הצטרפו אליו עוד יהודים; יחד עם ר' מנדל הם עשו ללא לאות ובמסירות נפש בעבודה הקדושה, עד שהיטלראי רצח אותם נפש כאשר הם קוברים את הקדושים בבית הקברות בין הקברים של דורות יהודים בקאַלושין.[9]

לאחר שיחרור היהודים מהכנסייה פקד השלטון לנקות את הרחובות ממאות הקרבנות. על אף חג ראש־השנה, התחילו היהודים, שזה עתה יצאו משביים בכנסייה, להעביר את המתים

מהרחובות ומבין ההריסות לבית־הקברות ולקברם. „העמיסו עגלות מלאות מתים, רתמו אדם לעגלה ודחפו את העגלה לבית הקברות הפולני, ובקרבת הגדר, בסמוך לכביש קברנו את יקירינו ואהובינו".[10]

יהודים נחטפו גם לקבור את כל ההרוגים (חיילים פולנים ואזרחים) וכן פגרי סוסים שרבצו בשדות הסמוכים. לפי פקודת הגרמנים נקברו האנשים ופגרי הסוסים בבורות משותפים.[11]

היהודים מתרכזים עתה במספר הבתים שנשארו ברחוב הווארשאי (בקצה העיר) וגם בבית־המדרש. בין הבתים הספו־רים שנשארו לפליטה היה ביתו של יהודה אריה סלומקי (היכן שלפני המלחמה היה מועדון ה„בונד" וספריית מאֶדֶאם) כל החדרים היו גדושים באנשים (15—20 איש בחדר); גם חצרו של שלמה רויזמן היתה מלאה אנשים. בחדר אצל ברל איצ׳ה פוקס היה הרבי מקאלושין ר׳ נפתלי, שבור ורצוץ מצער ומכאב, כשזקנו ופיאותיו גזוזים. גם בית־הכנסת היה מלא ביהודים דואבים. יהודי קאַלושין האמינו שבנין בית־הכנסת נשאר עומד על תלו „כדי להזכיר שעד לפני זמן מועט היתה פה קהילה יוצרת".[12]

איום ביותר היה מצבם של כמה עשרות הפצועים, ששכבו על קש בבית החולים המעודכן בסמוך לכנסייה. ביניהם היה הסופר מרדכי גרודז׳יצקי פצוע ברגלו (כל כתביו עלו באש), שהיה אהוב על ווייסנברג, וכן הנכד בן העשר של דינה הרש חיימס, שרסיס קטע את ידו כאשר ברח מהלהבות (אחיו נהרג מרסיס זה).[13]

הרדיפות החלו מיד וקודם לכל, החטיפות לעבודות קשות.

כך נחטפו ביום מסויים 13 יהודים (ביניהם משה, נח, שלמה והרש שטוטמן, יעק׳ל גוז׳אַלקה, מוטלה ליפשיץ), שנאלצו באיום של עונש מוות להוציא מכונית־משא של עשר טונות מתוך תעלה.

תקוות גדולות עוררה עזיבתם הפתאומית של הגרמנים את העיר. בקשר להתקרבותם של הרוסים, פשטו שמועות, שהם יכבשו את האזורים עד נהר הוויסלה. לכן התבלבלו הבריות מהידיעה שהרוסים נסוגו משדליץ וכי הגבול יהיה הנהר בוג ולא הוויסלה. וכך חזרו הגרמנים לאחר 8 ימים.

כשהעיר היתה חפשית מגרמנים שמר על הסדר מישמר־אזרחי שהורכב מפקידי העירייה.[14] בימים אלה הוקל במידת מה הרעב תודות למזון שאנשים גנבו מתוך רכבת פולנית משוריינת שנתקעה בתחנת הרכבת מרוזי ושהיתה מלאה במזו־נות ובגדים. הגרמנים פרצו את הקרונות ומכרו את הסחורות מרכבת זאת. בסמוך לחצר בית־הכנסת ליד תחנת הבנזין של אפרים שטוטמן, התארגן מיד מין שוק של מזונות וסחורות אלה.[15]

יחד עם שובם חידשו הגרמנים את הנגישות: גזיזת זקנים, מכות אכזריות וחטיפות לעבודה. כך נפצע יהודה אובפאַל, בעמדו בתור לקנות לחם לפני מאפיית טוקאַרסקי. אנטישמים פולנים מהעיר סובבו, יחד עם הגרמנים, בבתים היהודיים שנשארו ושדדו. בחלק מהבתים הם קרעו את הכסתות והעיפו את הנוצות ברחוב. פרעות אלו שיתקו את כל החיים היהודיים. בתנאים אלה החלו המוני אנשים לברוח מהגיהינום לכיוון הצבא האדום. בדרכים עקלקלות הגיעו בקבוצות לדרוגוצ׳ין,

איפה שאפשר היה תמורת מעט כסף לעבור בסירות לעבר השני של הגבול, אל הצבא האדום. הדרך היתה מלאה בפליטים יהודים. פני כולם לכיוון אחד. מצערת מאד העובדה שהפולנים שנתקלו בפליטים בדרך, שדדו אותם. עשרות פליטי קאלושין מצאו מקום מיקלט בסמיאַטיץ׳ אצל בן עירם שלמה קופרהאַנד (סמיאַטיץ׳־פודלאַסק היתה אז נקודת גבול והפליטים ניסו לעבור אל הצד הרוסי). פליטים אחרים ברחו למקומות אחרים (ביאַליסטוק, וולקוביסק וכו׳).[16]

גולי קאַלושין הגיעו גם לערים ולעיירות אחרות כגון מרוזי, מינסק־מאַזוביצק, קוסוב־פודלאַסק, סוקולוב, וונגרוב, מורדי, דוברי, רמברטוב וכן לכפרים שונים.

יציאת היהודים מקאַלושין נמשכה עד לקיץ 1940. בחודש יולי 1940 בערך מתחילים יהודים שיצאו לחזור לקאלושין, בעיקר בגלל האיסור לגור בערים השכנות כמינסק־מאזוביצק ואחרות. כך הגיע מספר האוכלוסייה היהודית בקאַלושין בסוף 1940 ל־4,000 נפש בערך. (לפני ספטמבר 1939 מנתה האוכלוסייה היהודית בקאַלושין 7000 נפש בערך). לפי נתונים יהודים רשמיים שהתכוונו להפחית, מטעמים מובנים, את מספר היהודים, היו ביוני–יולי 1941 — 3490 יהודים, בתוכם 324 פליטים, באפריל 1942—4090 נפש [17]). בזמן שלפני מיבצע ההשמדה, גדלה במידה ניכרת אוכלוסיית הגיטו בשל זרימתם של פליטים ממינסק וגולים מעיירות הסביבה.

בנובמבר 1939 קיבל ראש עיריית קאלושין פליוואַצ׳בסקי פקודה מהגרמנים להקים מועצת־יהודים שאליה מונו מי שהיו חברי הנהלת הקהילה ומועצתה: ראובן מיכלזון, אברהם

גמזו, יודל פינקנוביץ, משה ברמן, אלתר משה נח׳יק, יעקל גולדזוסר, אליעזר בורנשטיין, הרשל פלדמן, מוטל אהרנסון, שמואל אליעזר סאַדובסקי, דוד באַטאַלין. כיושב־ראש מועצת היהודים נקבע רופא השיניים גמזו, העסקן הציוני הידוע והמייסד של בית־ספר עברי וספריה עברית, מי שהיה חבר מועצת העיר והנהלתה וכן עסקן בקהילה. לגמזו התייחסה כל האוכלוסייה היהודית ביראת־הכבוד, מפני שהוא התנהג בתפקידו המסוכן והבלתי אהוד בכבוד, כיהודי גאה הוא אף פעם לא בגד בענינים היהודיים.

נקבעת גם משטרה יהודית בהנהלתו של דמבוביץ׳ מסוים, פליט מלודז׳. המשטרה היהודית, שהיתה אחראית לסדר בגיטו נוסדה, כביכול, לטובת האוכלוסייה היהודית; אך למעשה היא נאלצה לבצע את כל ההוראות הגרמניות האכזריות.

המחלקה הסאניטרית היהודית היתה צריכה לשמור על הנקיון ולנהל את בית החולים היהודי.

מיד לאחר מינויה של מועצת היהודים פירסמו הגרמנים שורה של הוראות מקפחות. פרט לנגישות ולתעלולים של מוסדות השלטון המקומיים, היתה מועצת היהודים חייבת לסבול תביעות מיוחדות מגרמנים שהיו באים מפעם לפעם אל העיר. הז׳אנדארמים הגרמנים שדדו, לצרכיהם האישיים, רהיטים, מצעים, ולבנים. כאשר הז׳אנדרמריה הגרמנית הועברה למרוזי, בגלל מגיפת הטיפוס שפרצה בעיר, היו יהודי קאלושין חייבים לשאת בהוצאות הקשורות בכל הסידורים עם כל הנוחיות ולכסות את הוצאות המשרד המשטרתי שם. גם למשרדים גרמניים אחרים היו היהודים חייבים לספק את כל הציוד והסידורים.

בדצמבר 1939 מופיעה ההוראה המחייבת לענוד על הזרוע סרטים לבנים עם מגן־דוד כחול. על אי ענידת הסרטים היו עונשים כבדים. מגיע גם האיסור ליהודים לנסוע ברכבת ועוד גזירות שונות.

בחורף 1939/40 קיבלה המשטרה הפולנית המקומית פקו־דה לעצור 10 יהודים עשירים ולירות בהם אם לא ישלמו 10,000 זלוטי כופר נפש. באין ברירה נאלצה מועצת היהודים לשלם את הסכום הנדרש, כדי להציל את היהודים האסורים.

עם בוא ימי הכפור הראשונים והקשים, שהחורף של 1939–1940 הצטיין בהם במיוחד מביאים לקאלושין למעלה מ־1000 יהודים, שגורשו מפאַביאַניץ ומקאליש — עניים, קפואים, חו־לים רבים עם ילדים קטנים. ע"י זה מחריפה מצוקת הדיור, שכבר היתה גדולה גם קודם לכן; דוחפים את חסרי־הבית לאן שרק אפשר, בהסכמה וגם בכפייה. בשביל חלק מהם מקי־מים מחנה בבנין בית החרושת ההרוס של רויזמן. יתרם מוצאים מקום מקלט בכפרים הסמוכים.

בסוף קיץ 1940 נקבעת קאַלושין כגיטו („רובע מגורים יהודי") עם גבולות מסומנים, שלידם הוצבו שלטים עם הזהרות. בזמנים הראשונים לאחר הקמת הגיטו הורשו היהודים לנוע מחוץ לגבולותיו. אבל זה לא נמשך זמן רב ולסגירת הגיטו היו תוצאות קשות לאוכלוסייה היהודית שחיתה בעיקר על יחסי מסחר עם הכפר.

וכך הורעו עוד יותר תנאי החיים, שהיו קשים גם בלאו הכי. לאט לאט שקעה רמת החיים מטה מטה. ויהודי קאלושין נאנחו עוד יותר קשות תחת עול הגזירות וההגבלות הכבדות.

חוץ מהז׳אַנדאַרמים של העיר והמחוז, סבלו מאד יהודי קאַלושין מאנשי הגיסטאַפּו מוואַרשה, שהיו עורכים כל שבוע ביקור בקאלושין. כל פקודותיהם והוראותיהם היו מוכרחות להתבצע, אחרת הם לקחו בני ערובה ואיימו להרגם. כך נאסרו ראובן קוהן ושתי בנותיו וכן חיים מילגרום. כל מאמצי מועצת היהודים לשחרר את האסירים היו לשוא; האסירים נורו למוות בחורשה בין קאַלושין לוונגרוב. בניגוד לאיסור לקבור אותם בקאלושין, הם נקברו ע״י מועצת היהודים בבית־העלמין.[18]

כתוצאה מתנאי הדיור הקשים, (יהודים גרו בבית הכנסת, בתלמוד־תורה, בבית המרחץ, בחצרו של רויזמן, בבורסקאה וכו׳) בצפיפות הגוברת (פליטים ממקומות אחרים התווספו ללא הרף) נעשו התנאים הסאניטריים בלתי נסבלים. בתנאים אלה פרצה בחורף 1939/40 מגיפת טיפוס הבהרות שנמשכה שנתיים. אנשים רבים מתו במגיפה זאת בבית־החולים של רודקי ובבית־החולים שהוקם ע״י מועצת היהודים בסכומים גדולים שאסף למטרה זאת. בחורף 1941/2 הגיעה התמותה ל־40—45 אנשים לחודש באוכלוסיה שמנתה אז 4000 נפש.[19]

יהודים סבלו מאד מעבודת כפייה. גברים ונשים, גם אנשים חלשים, נחטפים לעבודות שונות כגון חפירת תעלות, חטיבת עצים ביערות, בעבודה נופלים תכופות קרבנות, מוכים בידי המפקחים הגרמנים והפולנים. מי שאין ביכולתו לעבוד מהר או שניכרים בו סימני עייפות — נלקח מיד וסופג כדור ביער או מושלך לנהר.

במחנה העבודה בכפר לונצק היו יהודים רבים מקאלושין; בפסח 1940 היו מביאים יום יום עשרות הרוגים לקאַלושין.

יהודי קאלושין עבדו גם במחנות העבודה ליד מרוזי ובין מרוזי לז׳אָלאָכוב. המחנה בין מרוזי לז׳אָלאָכוב התפרסם באכזריותו. להרוג יהודי ביריה היה במחנה זה דבר של מה בכך; כך ירה מפקח גרמני, ביום מסויים, בשני יהודים והרגם. (אחד מהם היה משה גלר).[20]

בפסח 1940 דרשו הגרמנים ממועצת־היהודים לספק להם 150 צעירים לעבודה קשה. תודות להשתדלות מועצת היהודים הופחת מספרם ל־38, שהובלו לעבודה קשה לביאַלה־פודלאַסק. במחנה זה עבדו יהודים בעבודות טייוב קרקע קשות; חפירת תעלות, ייבוש ביצות והסדרת נהרות. התנאים האכזריים והעינויים בעבודה בביאלה־פודלאַסק החרידו את כל האוכלוסייה היהודית בקאלושין ומועצת היהודים עשתה את הכל כדי להוציא את 38 הצעירים מהמחנה הזה. לאחר מאמצים ממושכים וקשים עלה הדבר בידה, אבל רבים מהם חזרו חולים ורצוצים.

בקיץ 1940 גברו החטיפות לעבודה. תמורת יום עבודה שילמו 5 זלוטי (מה שהספיק לחצי קילו לחם).

בתחילת 1941, בקשר עם ההכנות הקדחתניות של גרמניה להתקפתה על ברית־המועצות, מופיעים בקאלושין גרמנים אזרחיים (במגבעות ירוקות עם נוצות) מהפירמה הידועה לשימצה „וולף אונד גבלס", שתפקידה היה לשקם את הדרך ווארשה–בריסק על כל גשריו. כל הגברים היהודים, גם זקנים בני שבעים, מגורשים לעבודה. כל יהודי מסתתר שנתפש מוכה באכזריות. צריך להזכיר במיוחד את העבודה המפרכת של כשש מאות יהודי קאלושין, צעירים וזקנים, ביניהם חברי מועצת־היהודים, שנחטפו בידי גרמנים ממינסק־מאזוביצק

והובלו כ־11 קילומטרים מחוץ לעיר לנקות את השלג הרב מהכביש שבין מינסק לדוברי. בעבודה זאת הוכו יהודים ללא הפסק. בזמן ההוא נורה למוות חיים נאמן שהגרמנים פגשוהו מחוץ לעיר.

באותו זמן פושטות שמועות, שנעשות הכנות לשלח את יהודי קאַלושין לגיטו וואַרשה. למעשה נתקבלה במועצת־היהודים הוראה לבנות מחדש את כל הסידורים הפנימיים בבית־המרחץ. הוראה זאת קשורה, ללא ספק, במאמציו של הרופא המקומי באַשצ׳יק, שהתלונן בשורה של פניות על מועצת היהודים ועל מצב הנקיון בגיטו.

השמועות על המעבר עוררו בין היהודים בהלה גדולה ואימה, שכן הבינו שהמעבר לגיטו ווארשה משמעותו היא „ראשיתו של המוות״. יהודי קאלושין ידעו היטב מה היה גורלם של יהודי העיירות מהצד המערבי של וואַרשה שגורשו לגיטו הוואַרשאי; כמעט כולם גוועו שם מרעב ומגיפות.

כאשר רק הסתיימו הסידורים בבית המרחץ היו השמועות על המעבר במציאות. הגיעה מחלקה סאניטרית שהחלה ב„גזירת הנקיון״. בבנין הריק של בית־הספר ליד הכנסיה הוקמה „קאַ־ראַנטינה״ (נקודת הפרדה) ומדי פעם הקיפו לפתע בית שלם והובילו את כולם לבית המרחץ לשם מה שכונה „ניקוי מכנים״. בראש מיבצע זה (פברואר 1941), שהגרמנים נימקוהו במלחמה במגיפת הטיפוס, עמדו הרופא קאמאן, ממלא מקומו הגרמני העממי נוימן, וכן הפולני האנטישמי ז. יאַניאַק. לפי עדותו של עד־הראיה מלך קישלניצקי השתתפו שוטרים וסאניטרים יהודים במיבצע זה, כדי שלא יעבור לידי המשטרה הפולנית.

שרק ציפתה להזדמנות זאת למטרות אלימות ושוד. ברם, העובדה המצערת היא, שאלה שלא היה להם או שלא רצו לשלם את הסכומים הנדרשים (דמי כופר) נקבעו ע"י מועצת היהודים ושרותי הסדר והנקיון היהודיים להחטף ברחוב ומבתיהם לקאַראַנטינה למשך 14 ימים. גם ילדים ערומים ויחפים נלקחו בימי הכפור מן הבתים לקאַראַנטינה.

פתיחת הקאַראַנטינה נערכה לפי טקס שנקבע ע"י השלטון הגרמני. הובאו גברים ונשים בעלי אמצעים, שנאלצו לפשוט בגדיהם ולגרד את גופיהם הערומים לעין מצלימות.

בעת החיטוי עצמו עונו האנשים גופנית ונפשית; לנשים גזזו את השערות, ליהודים ישישים אדוקים גזזו את זקניהם. אם מישהו נטל עמו בחפזון משהו בעת גירושו מביתו היה הדבר למאכולת אש. לאחר שבעת מדורי הגיהנום הובלו האנשים לבנין בית־הכנסת ומאות הוחזקו שם במשך שבועיים ולמעלה מזה. הותר להביא אליהם רק מזון. אף אחד לא הורשה לצאת משם. אשתו של דוד פשֶנַנה, אם לששה ילדים קטנים, שנתקפה בכאבי בטן וביקשה עזרה רפואית נורתה ונהרגה במקום.

בתנאים אלה, התחילו היהודים שהיו עוד „חפשיים", לעזוב בלילות את העיר ולהמלט לאן שרק יכלו: לעיירות הסמוכות ולכפרים. בימים ההם העבירו אליהם יהודי מינסק־מאַזוביצק את רבי נפתלי ואת ראש ישיבת קאלושין ר' צבי דאַנציקר ומשפחותיהם. ר' נפתלי נפטר שם לאחר זמן. ר' צבי דאַנציקר ניספה בזמן ה„אַקציה" בקאַלושין.

כתוצאה ממיבצע־הטיפוס נשלחו לגיטו וואַרשה 1000 נפש בשתי קבוצות. בקבוצה הראשונה היו 550 נפש, השנייה —

450 נפש — הועברה לאחר 15 ימים. רובם של המועברים מתו בגיטו וואַרשה ברעב ובמגיפות שונות. רק חלק מהמגורשים הצליחו בדרכים עקלקלות שונות לחזור בגניבה הביתה.[21]

יהודי קאַלושין, שברחו מגיטו וואַרשה, הסתתרו בתחילה בכפרים שבסביבת קאלושין. הגרמנים פירסמו אז מודעות שיהודי קאלושין רשאים לשוב הביתה. אך מיד לאחר מכן, גודר הרובע היהודי והחלה תקופת הגיטו הסגור שלאחר הגירוש נהרס מאד מבחינה חומרית.[22]

כמעט כל היהודים — גם נשים וילדים — הוכנסו עתה לתהליך העבודה. מועצת היהודים קיבלה פקודה לספק מאות אנשים לעבודה.

בזמן ההוא באו לקאַלושין חיילים מיאַנוב, ליד מינסק, והתחילו לפרק את הבתים היהודיים שנפגעו בתחילת המלחמה. הלבינים מהחורבות נוצלו להקמת שדה־התעופה ביאַנוב שיהו־דים בנוהו. למטרה זאת פורקו החומות ושני בתי המדרש וכן פוצץ באוויר, ב־5 במאי 1941 בשעה 4 אחה״צ בערך, בנין בית הכנסת. בעבודה זאת הועסקו גם יהודים ישישים ונשים וכן ילדים בני עשר.[23] „כל העיר הפכה לבית־חרושת ענק, איפה שכל היהודים היו רתומים בטחינת עולמות של אבנים. לא ראו אלא שמים וארץ ואבנים והמון מעונה של יהודים״. בעיקר עבדו בכבישים, גשרים ובעבודות בנין אחרות. היהודים שנשארו היו מעוניינים לעבוד כדי להמנע מהרס נוסף.

עם פרוץ המלחמה הגרמנית־סובייטית (22 ביוני 1941) ברקה קרן של תקוה בחשיכה היהודית. אך במקום עזרה מהירה וגאולה באות אכזבות מענות. לאחר נצחונותיה הראשונים של

מכוונת המלחמה הגרמנית האדירה נתקפו יהודי קאלושין ברג־שות של אדישות וחוסר תקווה.

ב־7 בנובמבר 1941 נלקחו לעבודה לזאַלשצ׳יק 300 נערות וגם כמה עשרות גברים, ולא הגיע מהם שום סימן חיים.

בחורף 1942 מגיעה פקודה, באיום של מוות, למסור תוך ימים ספורים את כל דברי הפרווה. בסוף החורף מגיעות שמו־עות על השמדת האוכלוסיה היהודית (בעזרת גאזים) באזורים הפולניים שסופחו לרייך השלישי.

ידיעות רעות מתחילות להגיע מהיישובים היהודים באי־זור המרכזי, היכן שאנשי ה„ס.ס.״ ירו במספר מסויים של יהודים לפי רשימות מוכנות מראש. רושם קשה גורמות הידי־עות על ה„אקציה״ בלובלין (מרץ 1942). אף כי עובדת ה„גירוש״ היתה ידועה, לא ידעו לאן הובלו יהודי לובלין. בקאַלישין נודע גם מיד על מאורעות הדמים בלילה שבין ה־17 ל־18 באפריל 1942 שבין המספר הרב של ההרוגים היה גם העסקן הבונדאי מקאַלושין ואשתו רחצ׳ה ליס, גם היא קאַלושינאית. גם לקאַלו־שין הגיעו אנשי ס״ס, שהוציאו מחוץ לעיר את ראובן קוֹהן (קאַצ׳קה) ושתי בנותיו וכן את חיים מילגרום וירו בארבעתם.

בחודש מאי 1942 רווחות שמועות עקשניות, שכל היהודים יישלחו אל האיזורים הרוסיים הכבושים לעבודות שונות.

בינתיים עבדה ללא הפסק מגריסת האבנים בקאלושין. סחבו אבנים מכל עבר; אפילו את המתים לא השאירו במנוחה. פירקו את גדר האבנים של בית־העלמין הישן; גם המצבות נלקחות. השדה הריק נזרע בתפוחי אדמה. מצבות האבן מבית־הקברות החדש נלקחות גם הן.

1. חיים רייזמן „ראשית החורבן". ארכיון יד ושם, מאספי גביית עדות מס' 3/506 – ס', יעקב גוז'לקה „ככה זה התחיל".
2. מתחת לחורבת ביתו של גוז'לקה הוצאו הילד חיים דוד ואחותו, כשהם בחיים. גוז'לקה, שם השווה לכרונקה של קאלושין מימי המלחמה הראשונים. ארכיון רינגלבלום מס' 823, 1142.
3. הורונצ'יק התאבד, כי לא יכול היה למצוא את בנו האובד. — ההרוגים הובאו לקבורה ביום א' 10 בספטמבר. משה זויארר, הזוועה בקאלושין „רשימות של פליט" — „נייוועלט", תל־אביב, 9 מאי 1940. השווה יעקב קאנר, „קווערשניט".
4. רייזמן, שם.
5. רייזמן, שם.
6. כרוניקה של קאלושין, שם. השוואה דוד פאלנר (בן־אברהם), „ההתנגדות עם חדירת הגרמנים". משה קורצבוים „הנרות מזכי־רים" וכן רייזמן, גוז'לקה, שם. אריה לבן (ד"ר א. בוימינגר) „בכל זאת מלחמה". (פולנית), פרק זכרונות. מארכיון יד־ושם. השווה גם גביית עדות של אלתר זיידמן, ארכיון יד ושם, אוסף פרלמן ו„ספר הזוועות" כרך א', בעריכת ישראל מינץ וד"ר ישראל קלויזנר, ירושלים. ועד ההצלה ליד הסוכנות היהודית לא"י, תש"ב, ע"ע 101–102.
7. פאלנר, שם; כרוניקה של קאלושין, שם. דוד פאלנר, הקומונה הקאלושינאית בביאליסטוק. מועצת היהודים בקאלושין אל הנשי־אות של העזרה העצמית היהודית הסוציאלית ב־20 לינואר 1941.
8. כרוניקה של קאלושין, שם. השווה קורצבוים, שם. יהודה אובפאל („5 ימים בקאלושין החרבה") מדבר על 800 קרבנות. — לפי אחת ההערכות הראשונות נותרו 175 משפחות, שלא סבלו מהדליקה. יחיאל גראנאטוביץ' („התנגדות וקידוש השם") מעריך את מספר הנספים ב„כמעט רבע ממספר התושבים". מ. זויארר (שם) מעריך את מספר ההרוגים, כמעט יהודים בלבד, 530.
9. גראנאטוביץ', שם. השווה כרוניקה של קאלושין, שם. גם זיידמן, שם.
10. גוז'אלקה, שם. הקבוצה של דוד פאלנר, אברהם יעקב גלברד (בנו של יחיאל גלברד) וצעיר שלישי (לא יכולנו לקבוע את שמו) קברה בקבר המוני, שנחפר לפי פקודת הגרמנים, לאורך הגדר הבנוייה של בית הקברות הנוצרי, ליד דרך שדליץ, 30 הרוגים, גברים ונשים, שנאספו בעיר ובסביבתה. בין ההרוגים

היו נחמה, רוכלת הירקות (דודתו של דוד פאַלנר) שנהרגה בביתו של משה קישלניצקי ביחד עם פאַלטה קובל, כשהיטלריסט זרק רימון אל הבית, בתו הצעירה של אברהם פייגנבוים, שנהרגה ליד הנהר בסמוך לביהח"ר של הברמאנים ואחרים. דוד פאַלנר, „הקבורה".

11. גוז'אלקה, שם.

12. אובפאַל, גוז'אלקה, זיידמן, שם. ראה גם חיים פופובסקי „מקאַלושין עד לאַנדסהוט", ארכיון יד־ושם, אוסף ג"ע מס' 3/505 – ס.

13. אובפאַל, שם.

16. אובפאַל, זיידמן, גוז'אלקה, שם. שלמה קופרהאַנד „בבונקרים וביערות". בקבוצתו של שטוטמן היו 8 אנשים: נח, הרש, לאה, ברוך, בריינדל שטוטמן וגם יחזקאל פלדמן, נטע וויסיפקי ויעקב גוז'אלקה. בבואם לביאַליסטוק של קבוצת פליטי קאַלושין: שמואל לב, ישראל טייבלום, הדסה ז'ונדז'ינסקי, הדסה רוזנפלד, דוד פאַלנר ואחרים הקימו קומונה, נפתחו כמה סדנאות, שפליטי קאַלושין מצאו בהן עזרה. פאַלנר „הקומונה הקאַלושינאית", שם.

17. ט. ברוסטין־ברנשטיין „הגירושים וההשמדה של היישובים היהודיים בדיסטריקט הוואַרשאי". בלעטער פאַר געשיכטע, אַפּריל–יוני 1951, ב' V 1, ה' 2. טבלאות 10, 11. השוואה — הביולטין הפולני של המוסד ההיסטורי היהודי בפולין מס' 13, יוני 1952, טבלא מס' 9; מספר הפליטים והגולים מפאַביאַניץ וקאַליש הגיע ב־15 בפברואר 1940 — ל־624, ב־1 ביוני 1940 — 210, שם; ראה גם אברהם גולדברג, „שמואל לייזר סאַדובסקי", בכרוניקה על קאַלושין (שם) נמסר על מספר האוכלוסיה היהודית, בערך 1500 משפחות. על יהודי קאַלושין ברמברטוב ראה ע. רינגלבלום, רשימות מגיטו וואַרשה, וואַרשה, „יידיש־בוך" 1952, ע' 138.

18. קישלניצקי, שם. מנדל ברמן „קאַלושין בחורבן האחרון", דוד מאַלנר, אברהם גמזו.

19. המשלחת הקאַלושינאית של העזרה העצמית היהודית הסוציאלית אל הנשיאות של מוסד זה ב־17 במאי 1942. תעודות של ייס"א בארכיון של המוסד היהודי היסטורי, שם.

20. רייזמן, שם; לייבל ואפרים שצ'אפוביץ', ג"ע ארכיון יד־ושם מס' 3/842 – ס. 8.

21. כרוניקה של קאַלושין, שם; זכרונות של אדם קמינני, יד־ושם, ארכיון מס' 3/842–ס', ברמן, קישלניצקי, שצ'אַפוביץ', שם. את

הוצאות הקמת תנור החיטוי העריכה מועצת היהודים בכתיבתה לנשיאות ייס״א מה־20 בינואר 1941 ב־6—7 אלפי זהובים. לעומת זאת עלה חדר הגאזים שמועצת היהודים הקימה בקיץ 1940 כמה אלפי זהובים. — לפי הנתונים של המדור הסטאטיסטי של מועצת יהודי ווארשה הגיעו מקאלושין לגיטו ווארשה ב־5 וב־6 למרץ 1941 — 532 יהודים.

22. שצ׳אפוביץ׳, שם.

23. קישלניצקי, קאמינני, שם. ב־5 למאי 1941 הגיעו לקאלושין הג׳אנדארמים בקשר להכנות להריסת בית־הכנסת. ב־2 אחה״צ בערך הגיע הצבא. אז התחילו הג׳אנדארמים להרחיק את האנשים מהעיר. קודם כל הורחקו המתגוררים בבית הכנסת. אחר כך הופ־סקה התנועה ברחובות. בשעה 4 בערך החרידה התפוצצות אדירה את שאריותיה של העיר. בית־הכנסת כאילו התרומם באויר והיה לעיי חרבות. עדותו של הפולני שראדזינסקי.

24. ברמן, שם. המשלחת הקאלושינאית של ייס״א אל הנשיאות של מוסד זה בקרקוב, ב־19 ביוני 1942.

2. מיבצע השמדה; חיסול סופי של הקהילה.

כאשר החל הגירוש מגיטו ווארשה, סיכנו יהודים מקאלו־שין את חייהם במאמצים להחזיר משם ככל האפשר יותר אחים ואחיות, שנותרו עדיין בחיים. אך לא חלף זמן רב והגיע תור ה„אקציות״ לערים ולעיירות שמסביב לווארשה — מינסק־מאזוביצק, שֶדליץ, לושיץ ומוֹרדי.

בזמן ה„אקציה״ במינסק ב־21 לאוגוסט 1942 תקפה בהלה נוראה את יהודי קאלושין; למחרת היום, ב־22 לאוגוסט הגיעה כבר מיפקדת ההשמדה לקאלושין. כל היהודים התחבאו, וביני־ניהם גם חברי מועצת־היהודים והמשטרה היהודית. הגיטו היה ריק; רק קישלניצקי עם כמה שוטרים נשארו בשטח. אך

למזלה פסחו הרוצחים ביום ההוא על קאלושין; לעומת זה ביצעו ביום זה את ה„אַקציה" במזריץ' ובעיירות אחרות.

בקאַלושין מצאו כ־800—1000 פליטים מה„אַקציה" במינסק מקום מקלט זמני. פליטים ממינסק התפזרו גם בעיירות המחוז: מרוזי, קוליביאֶל, דוברי, סטַניסלַבוב, שֶניצה ולַטוביץ'.

יהודי קאלושין חזרו ממחבואיהם, ברם חייהם היו עתה מלאי פחד ואימה, למרות ההבטחה שניתנה למועצת היהודים ע"י השלטון הגרמני במינסק־מאַזוביצק להשאיר את קאלושין במנוחה עד לאחר החורף, אך אף אחד לא האמין בכך וההבריחה מהגיטו גברה; ברחו בעיקר אל המחנות קופלב, יאֶז'ורק, מיאֶניה, סוכה, ואיפה שהיתה אפשרות לקבל עבודה אצל הגר־מנים. אנשי הגיסטאפו החריפו דרישותיהם פי שלוש; עתה קל היה יותר לשדוד יהודים, שברחו עם שארית רכושם מן הגיטו.

בערב יום הכיפורים, אחרי כל־נדרי, ירדו ממכונית 2 ז'אַנדאַרמים ליד דירתו של קישלניצקי ופקדו שלמחרת היום חייבים להופיע במגרש בית־הכנסת 500 גברים. אבל בגיטו היו — מלבד העסוקים בתפקידים שונים — רק 300 גברים בערך (מגיל 14 עד 60). הוצאה מיד הוראה שכל הגברים חייבים להתייצב עד 8 בבוקר במיגרש; אלה שלא יתיצבו ייָרו. לאחר הזמן שנקבע מתפזרים הז'אַנדאַרמים ומסייעיהם יחד עם שוטרים יהודים וסאַניטרים, כדי לחפש גברים. אלה שמוצאים אותם מומתים מיד בירייה. כך נורו שני ישישים (אחד מהם היה אביו של מיכאל פינקלשטיין) שנמצאו מתפללים, ישראליק טייטלבוים, אֶלבוים ואחרים. בשעה 10 בערך מאר־

גנים 2 קבוצות של 200 גברים ושל 100 גברים, שיצאו בפי־קוחה של המשטרה היהודית למחנה העבודה ביאֶז׳ראֶק (12 ק״מ מקאַלושין). מפקד המחנה קאֶנץ בחן את הבאים — ובעזרת הממונה היהודי במחנה גולדשטיין — הוא פסל 60 זקנים ובעלי מראה גרוע, שנשלחו בחזרה לגיטו בקאלושין.

ביום הזה (יום הכיפורים) עברו הז׳אַנדאַרמים וכן פקידי לשכת העבודה מבית לבית ונטלו כל דבר שמצא חן בעיניהם (רהיטים, לבנים, מכונות תפירה).

בגיטו הופיע גם מפקד הגיטו שמידט, שאסר וירה במשה קישלניצקי ביחד עם 3 גנבים.

למרות כל הסכנות באו למחרת אנשים רבים להלווייתו של קישלניצקי; אחרי ההלוויה הגיעה הידיעה שבערים השכ־נות, ווגרוב, סוקולוב וקוסוב נערכת „אַקציה״ של חיסול. ידיעה זאת עוררה בהלה חדשה בקרב יהודי קאלושין. בעלי האמצעים, חברי מועצת היהודים, משפחותיהם וקרוביהם עברו ברגע האחרון למחנות הקרובים: מרוזי, יאֶז׳ורֶק, סוכה. אך בעיקר נדחפו למחנה המקומי ולעבודה ב„שטראַסנבויאַמט״ בראשותו של איזלה.

בערב האחרון שלפני ה„אַקציה״ הגיעו למחנה יאֶז׳ורק 40 גברים; במשך הלילה ולפנות בוקר נוספו אחרוני הפליטים ממרוזי וקאלושין, רובם שוטרים, שמסרו כי מקומות אלה מוקפים כבר בשרשראות ז׳אַנדאַרמים, לאֶטים ואוקראַינים וגם במשטרה פולנית ומכבי־אש. במהלך ה„אַקציה״ הצליחו אנשים, בנס, להסתנן מן העיר הנצורה ולהגיע למחנה. הפליט האחרון היה מפקד המשטרה סלומקי, שעלה בידו לברוח כבר בשעת

מיצעדם של המגורשים אל תחנת הרכבת. בימים הראשונים שלאחר ה„אַקציה" בקאַלושין הגיעו למחנה יאֶז'ורק פליטים מלאַטוביץ', קוליביאֶל וסטאַניסלַבוב.

בשעת ה„אַקציה" בקאלושין עברה על פועלי מחנה יאֶ־ז'ורק אימת מוות, כאשר התקרבו בשעה 10 שתי מכוניות עם גרמנים. הם לקחו 8 נשים וילדים שהיו ליד המחנה וירו במספר צעירים שברחו לחורשה.

בינתיים עשו מועצת־היהודים והמשטרה בקאלושין עסקים שונים ולקחו כסף מכל מי שניתן.[1]

מאידך, מגורשים כל יהודי העיירות הקטנות הסמוכות, כמו מרומי, דוברי, לאַטוביץ', וכמו כן היהודים מכפרי הסביבה לקאַלושין. בשעות האחרונות שלפני ה„אַקציה" מכרו היהודים או חילקו בין שכניהם הפולנים את כל חפציהם שנשארו ברשותם.[2]

ביום ששי, ערב חג הסוכות, ה־25 בספטמבר, לפני עלות השחר, החלה ה„אַקציה" בקאלושין. מטח־יריות נורא פלח את הגיטו מכל עבריו (הגיטו היה מוקף במאות ז'אַנדאַרמים גר־מניים ושוטרים פולניים). הגרמנים הוציאו את כל היהודים מדירותיהם והובילום לכיכר השוק. החולים שאין ביכולתם להלך מומתים ביריה בדירות. מי שמנסה לברוח נרצח ביריות. אנשים מושלכים מעליות־הגג. דם יהודי ניגר מכל העברים.

באש הראשונה אוכּל גם המחנה „שטראַסנבויאַמט" של אייזלה, שמקובל היה כבטוח במאה אחוזים. הנאספים בשוק, 3500 יהודים בערך, נצטוו לכרוע ברך. זה ארך 10 שעות;

בלי אוכל וללא משקה כרעו כך בבוץ, זקנים ועוללים, רטובים בגשם. כל נסיון לעמוד ולהתיישר לרגע הסתיים בירייה.

בזמן שהיהודים היו מרוכזים בשוק, דרש הגרמני העממי שרודזינסקי, אשר קיבל את הנהלת ביהח״ר לפרוות של ברמן וגוז׳יק, להשאיר בעיר כמה עשרות אנשים הנחוצים לו לעבודה בעיבוד פרוות בשביל הצבא הגרמני. ביניהם: אלתר משה גוז׳יק המומחה המקצועי בבית־החרושת, שלושת האחים ברמן ואחותם וגיסם ראַדזינסקי.

אגב, בית החרושת הזה לא המשיך בעבודתו זמן רב. כשנגמרה העבודה מסר המנהל שרודזינסקי את 30 היהודים שלו לשילוח, חלקם קפצו מהרכבת הנוסעת בדרך לאוישוויץ; אחד הלך אל הפארטיזנים ביער, שלושת האחים ברמן ואחותם וגיסם ראַדזינסקי התחבאו בבונקר.

בשעות שלאחר הצהריים גורשו הנאספים לתחנת הרכבת מרוזי (הגברים הלכו ברגל, נשים וילדים הוסעו צפופים כחבילות בעגלות). הגרמנים רכבו אחריהם על סוסים, האיצו בהמון ובמשך כל הדרך לא פסקו מלירות; כל הדרך היתה מכוסה בכתמי דם. במרוזי חיכתה למישלוח מקאלושין רכבת משא. כולם נדחסו לקרונות שרצפותיהם היו מכוסות בסיד. אנשים רבים נחנקו מיד עם כניסתם אל הקרונות. אנשים רבים (גם נשים) קפצו מרכבת המוות שיצאה לטרבלינקה. רוב הקופ־צים נורו למוות ע״י השומרים הגרמניים שליוו את המשלוח או נתפסו ע״י פולנים שמסרום לידי הגרמנים. נער שקפץ מהרכבת עם אברהם וויאַז׳בה וספג מכה קשה ברגלו בשעת קפיצתו נפל מכדורו של פולני בסמוך ליער. ניצולים ספורים

הלכו למחנה סוכה ועבדו שם פרק זמן מסויים אצל הפריץ, עד שהוא קיבל פקודה לשלחם לקאלושין. מיד לאחר שובם העירה נכלאו והובלו לרכבת.[3]

אחרי ה"אקציה" נשארו בקאלושין שלושים הפועלים בביהח"ר לפרוות כשהם מדוכאים נפשית ורצוצים גופנית. אסור היה עליהם לנוע באורח חפשי. (הם הופרדו והוקפו בגדרות תיל־דוקרני בחצר ביהח"ר ברמן וגוז'יק). מלבדם נשארו עוד אנשים רבים שהסתתרו במחבואים שונים. מכבי־אש פולנים, ביחד עם ז'אנדארמים או בלעדיהם, הלכו מבית לבית עם גרזנים וברזלים וחיפשו יהודים מתחבאים ויחד עם זה שדדו ובזזו מה שרק אפשר היה. קירות כפולים ומרתפים מוס־ווים וכן מחבואים אחרים נפרצים. כל הנתפסים מרוכזים בבית־המעצר. כל יום לפנות ערב מובילים שוטרים קבוצות, לעתים של 150־200 יהודים לבית העלמין. פה הם הוכרחו לפשוט את בגדיהם העליונים ולשכב באחד משלושת קברי ההמונים ולפי התור קיבלו כדור בראש. כך נתפסו ונורו בבית־הקברות, ב־27 וב־28 בספטמבר כ־1000 איש בערך, בין היתר, המשפחות קופרבוים, לוצקר, סאדובסקי, ברנבלום, רוז'ה, הבנים של פסח משה קוסקי, אברהם והרשל גוז'יק, אמו של אדם קאמינני ואחרים.

הפולנים שבעיר סייעו בהשמדת היהודים ע"י הלשנות ובמו ידיהם. הרש גורפינקל נרצח ע"י ידידו הפולני שהיה שותף לביהח"ר שלו. לאחר הלשנה הוציאו הגרמנים ממקום מחבואו את שמואל לייזר סאדובסקי, מי שהיה במשך שנים רבות החבר הבונדאי בהנהלת עיריית קאלושין, עסקן ציבורי

הגון. אותו ואת אשתו וגיסתו נֶחָה (רעייתו של המורה הופמן) הובילו לבית הקברות כדי להרגם. אחרי שרצחו את שתי הנשים, אמרו לסאַדובסקי, שבו יירו רק למחרת היום. כך האריכו את יסוריו לעוד לילה.

גם את ראובן קוהן ומשפחתו מצאו בבונקר ורצחו את כל המשפחה בו במקום, וכן גם חיים ראַדזינסקי, ששכב חולה טיפוס במחבוא. בכל המקרים היה זה קשור בהלשנה של פולנים. אם רק הבחין מי מהם ביהודי מסתתר, מיד הופיעו גרמנים במקום.

גורל כזה פקד גם את הבונקר המוסווה היטב ברחוב אולשביץ, בבית של קאַרמזין וגוטהלף. שלושה דורות היו בבונקר: הזקנה ריבה האֶנדלס, בתה דבורה ובעלה שימחה קאַרמזין עם ארבעת ילדיהם. הזקנה בת השמונים נרצחה במקום. גולגלותיהם של שלושת הפעוטים נופצו בקיר, ואת שימחה עם אשתו ובנם הבכור הם רצחו במקום אחר.

הפולנים מסרו גם לידי הגרמנים את אברהם והרשל גוז'יק, שקפצו מהרכבת לטרבלינקה ובאו העירה להציל מבתיהם דברים שונים.[4] בגלל הלשנה של פולנים נתגלה המחבוא בעליית הגג של „הכנסת כלה", היכן שהתחבאו ראש־הישיבה ר' צבי דאַנ־ציקר, משה איינבינדר עם אשתו, ברל בקר, בנימין אֶסיק־מאַכר עם אשתו ובתו. כולם נורו בבית הקברות על פי הבורות הכרויים.[5]

פרק טראגי במיוחד התרחש בעליית־הגג של „הכנסת אורחים", היכן שמייסדיו ומקיימיו של המוסד באו להסתתר בעת צרה. הגרמנים גילו מחבוא זה של 50 יהודים אלה,

התעללו בקרבנות והריצום לבית העלמין. זעקות הנרצחים הגיעו עד ליערות שמסביב לעיר. ברצח המוני זה קשור גם המקרה הבא: כאשר גילו הגרמנים את המחבוא הסתתר ילדם של משפחת פנחס גאַפ, בן השנתיים בערימת סמרטוטים. כשהקולות הנוראים התרחקו זחל הפעוט ממחבואו והיה לעומד ברשות עצמו. כך הוא נשאר לבדו בעליית־הגג במשך שבועיים. הילד ניזון משיירי אוכל ורעד מפחד כל רחש מהחוץ. כשהפו־לנים פרצו אל המחבוא לחפש לרשת את היהודים הנרצחים, הם מסרו את הפעוט היהודי לידי הגרמנים שירו בו מיד.[6]

אחרי ה„אַקציה" ערכו הז'אַנדאַרמים מכירה פומבית של בתים יהודיים וחפצים. כל הדברים שנשארו בדירות היהודים נמכרים. בתים רבים נמכרים לשם פירוק, ב־500, 200 ו־50 זהובים נמכרים בתים שלימים עם כל תכולתם. האיכרים מכל הסביבה באו העירה כלשימחה גדולה והשתתפו במיכרזים הפומביים. „מפרקים את הגגות, הקירות, היסודות ומחפשים אוצרות יהודיים". הלבינים והעצים בלבד, היו שווים את הכסף; הובילו אותם לכפריהם כדי לבנות בתים. היו איכרים שהת־עשרו בפירוק בתי היהודים.

לאחר הריסת בתי היהודים, מראה הגיטו הוא כבית קברות שומם שמתגוללים בו ספרי קודש וחול יהודיים וכן תצלומי הנספים. קשה לענות על השאלה כמה מיהודי קאַלושין נותרו לעבוד במחנות מרווי, סוכה, מיאַמיה, קופלאַב, יאֶז'ורק, לאַנק (כפרים סביב קאַלושין). במחנה יאֶז'ורק עבדו 500 איש. ביאֶז'ורק עבדו היהודים בתנאים קשים במרחק של קילומטר אחד עד שלושה לאורך הבורות המנוקזים. חלק של הפועלים

עמדו במים עד מעל לברכיים וניקו את הקרקעית, חלק שני פיזר את העפר ושתל. כל פועל חייב היה לחפור בכל יום 3 מטרים ברוחב ו־1.4 מטר בעומק. 80% של אנשי המחנה היו עניים, מעונים ומלוכלכים ומלאי כנים, שנאלצו להסתפק במנות־הרעב שקיבלו במחנה (20 דק"ג לחם ומרק מימי). אנשים אלה שדמו לשלדים נפלו באפס־כוח והרבו את מספר הקרבנות ונקברו בקבר משותף ליד המחנה.

בצריף נשים מיוחד, לָנו קבוצת נשים ונערות, שעבדו במטעים. ילדים קטנים נרדפו במחנה ללא רחמים; אעפ"י כן התקיימו במחנה, במיסתרים, כמה ילדים מופלים לטובה (של מפקדים ושוטרים). בבקורת פתע של הז'אַנדאַרמים הגר־מניים, נתגלה ילד של שוטר, בן ארבע, והוא נורה למוות במקום. בלית ברירה היו מקרים שילדים נעזבו ע"י הוריהם בכפרים זרים.

בסביבת המחנה, ביער, הסתתרה קבוצה של נשים זקנות וילדים, שניזונו ממה שבעליהן ובניהן הביאו בגניבה מהמחנה. ביום מסויים ערכו הגרמנים חיפוש ובתוצאה נורו למוות 8 ילדים ומספר נשים. בגשמי הסתיו נאלצו האנשים לעבוד בלי הפסקה. לאחר שעמדו 12 שעות רצופות בגשם, באו האנשים רטובים לצריפים הקרים ושכבו על הקש הרטוב. בתנאים אלה התפשטה מאד מגיפת הטיפוס, שהפילה בכל יום קרבנות נוספים.

ב־30 בנובמבר פקדו על הפועלים להתכונן לשוב לקאלו־שין המוכרזת מחדש כגיטו. אך לפני כן באה הז'אַנדאַרמריה ובחרה 102 אנשים, חולים, זקנים, צעירים ובלויים, העמיסו

אותם על עגלות והובילום למרוזי ושם הומתו. גם קבוצת היהודים הראשונה (40 איש בערך) מקופלאָב, שצעדה לגיטו קאלושין, הושמדה.[7]

בהתאם להוראת מפקד משטרת הבטחון ושירותי הבטחון באיזור המרכז הגנרל קריגר, נקבעה קאַלושין בין 6 הערים במחוז וואַרשה שנועדו למגורי יהודים (וואַרשה, קאלושין, קוסוב, שֶדליץ, סובולֶב ורֶמברטוב). כך רוכזו יהודי קאלושין שעבדו במחנות יאֶז׳ורֶק, סוכה, מיאֶניה, שֶדליץ או אלה שהיו ביערות הסמוכים בגיטו שהוקם מחדש. יחד עם שרידי קאלושין נכנסו באחד בדצמבר לגיטו יהודים מעשרות מחנות, ביניהם ממורדי, לאַטוביץ׳, שאֶניצה, קוליביאֶל ומינסק מאַזוביצק, יחפים וערומים, שכן שדדו ופשטו מהם את נעליהם ובגדיהם החמים.

בגיטו ששב לתחיה חסרו דירות בשביל 2000 יהודים; הבתים החרבים נהרסו עוד יותר אחרי ה„אקציה״, ע״י הפולנים שנברו בלי הרף בחיפושיהם אחר האוצרות שהיהודים הסתירו כביכול. בכל השטח שנועד ללמעלה מ־3000 יהודים היו כ־10 בתים (50 חדרים), שהיו ראויים למגורים. בשורה של בתים נותרו רק הקירות הערומים, הוצאו מהם החלונות, הדלתות, הרצפות, התנורים והכיריים. בחדר אחד התגוררו 30—40 ואפילו 60 איש; אנשים לנו גם בחוץ, בכפור, כשהם ערומים ויחפים.[8] חלק רב מדיירי הגיטו היו רעבים ומלוכלכים, מגודלי שיער; רבים מהם היו עוורים.

בינתיים התכנסה מועצת־היהודים, שהוקמה מחדש והשל־טון קבע חלוקת מזון, קודם כל בשביל בית־החולים, מועצת־

היהודים והמשטרה וכן בשביל העניים ביותר ולאחריהם לכל האוכלוסייה. נערכה ספירת האוכלוסייה.

בגלל תנאי הגיטו האיומים, שאי אפשר היה להתרחץ בהם ולהחליף לבנים, כוסו האנשים בכנים, ומגיפת טיפוס הבהרות התפשטה בממדים נוראים. האנשים שכבו ללא פת לחם, ללא כל עזרה רפואית ופיקוח. בכל יום היו לכן כשתי עשרות מתים, שנקברו בקבר ההמונים הרביעי שבבית־העלמין, כשהם ערומים, משום שבני משפחתם או שכניהם הורידו מהם את המלבושים והלבנים, כדי למוכרם בעבור פת לחם.

בקבר ההמונים הזה נקברו גם אלה שנורו בידי הז׳אַנ־דאַרמים, ללא כל סיבה או בגלל שעברו את מיפתן הגיטו. במעשי רצח אלה הצטיין הז׳אַנדאַרם גראַף והשוטר זאַק־שבסקי.

ביום שני, ה־7 לדצמבר ביקרה בגיטו וועדה רבת משתת־פים מטעם המחוז: יחד עם ראש־העירייה והרופא המקומי הם ביקרו בדירות, בבית־המרחץ שנהרס בשעת ה„אַקציה" ובבית־החולים. הוועדה הורתה להרחיב את בית־החולים, הבטיחה לשלוח לבנים בשביל החולים ולהקציב סכום של 2000 זהובים לשיקום בית־המרחץ. מהנימה המשקיטה של נציגי השלטון הסיקו יהודים שבזמן הקרוב אין אורבת לגיטו סכנה.

כפי שהסתבר מיד לאחר מכן, שייך היה ביקור זה למרכיבי התכססנות הכוזבת והמתעה, הצבועה והנפשעת של המושלים הנאַצים, שעד לרגע האחרון התאמצו להסוות את כוונות ההש־מדה שלהם. כבר ב־9 בדצמבר ב־4 לפנות בוקר, בסך־הכל 9 ימים לאחר הקמת הגיטו, הוא הוקף ע״י כוחות ז׳אַנדרמריה

ומשטרה. עם עלות השחר שעטו הכוחות (של הגיסטפו, ז'אנ־דרמריה, משטרה פולנית, אוקראינים, לאטים וכן מכבי־אש פולנים) ביום כפור זה מבית לבית וגירשו את האנשים אל השוק, איפה שכולם הוכרחו לחכות במצב של ישיבה בשלג הקפוא לסידור ההמון (2500 יהודים) לפי 3 אנשים בשורה. ילדים וחולים הועמסו על עגלות איכרים שעוקלו ע"י הז'אנ־דארמריה. הגרמנים והאוקראינים ירו בכל הנחשלים במיצעד למרוזי. ילדים זרקו בדרך את חבילותיהם ומעיליהם כדי להקל על עצמם. בדרך לתחנת הרכבת היו מונחים עשרות הרוגים עם ראשים ובטנים מרוטשים.

בשעות הערב הוכנסו ה"עקורים" לקרונות (בכל קרון 100—120 איש). הרכבת נסעה ב־7 בערב. שוב ניסו רבים להציל את עצמם ונורו למוות בידי השומרים הגרמנים. עשרות הרוגים היו פזורים משני צדי המסילה. יחידים בלבד ניצלו. בחיים נשארו האחים לייבל ואפרים שצ'אפוביץ', אברהם וויאז'־בה, אדם קאמינני וכלתו פסיה ואחרים, שבתחילה הסתתרו ביער ואחר כך הגיעו אל המחנה שעדיין התקיים במינסק או שהתחבאו אצל פולנים. יחידים מצאו גם מקום מקלט זמני במחנה מרוזי (עד לחיסולו במאי 1943) ואפילו בגיטו ווארשה.

בין הניצולים צריך גם להזכיר קבוצה (ביניהם טוכהנדלר, שלמה פיאסצקי) שעלה בידם לעקור אל המחנה במינסק מאַ־זוביצק לביה"כ קופרניק, בעת שהחלה ה"אקציה" בקאלושין. שרידי קאלושין, שניצלו לפי שעה במחנה קופרניק, נשרפו חודש לאחר מכן ביחד עם 400 היהודים, כאשר מחנה זה הוצת מכל עבריו ב־10 לינואר 1943, לאחר גילוי התנגדות.

הגרמנים אירגנו לעתים תכופות בעזרתם של „גרמנים עממיים" ומלשינים פולנים חיפושים אחר יהודים שהסתתרו ביער או במחבואים אצל פולנים. כך מצאו הגרמנים בחיפוש ביער בעזרת כלבי גישוש את המשפחה רוטברט. בתחילה הם מצאו והרגו ביריה את אליעזר רוטברט; כאשר אשתו יוכבד ובתו הבכורה סימה לא יכלו לשלוט ברוחן בראותן את המחזה האיום כיצד הורגים את אליעזר, הן ירדו ממחבואן שעל עץ בבכי גדול — ונורו גם הן.[9]

חיסול הגיטאות בשֶדליץ (בסוף נובמבר 1942) ובקאלושין (ב־9 בדצמבר 1942) עשו רושם רב על השרידים בגיטו ווארשה ובגיטאות אחרים שעוד נותרו, ועוררו ספיקות ביחס להישארות או חיסולם הסופי של הגיטאות. שֶדליץ וקאלושין השתייכו לקבוצת הערים שלפי ההוראה הידועה מנובמבר היו צריכות להישאר בגיטאות ועתה הן חוסלו — כפי שרשם ביומנו ד״ר עמנואל רינגלבלום — שֶדליץ כביכול בגלל עיסוקי ההברחה של היהודים, קאלושין — בשל מצב הנקיון.[10]

וכך היה חורבנה של קהילת קאלושין שלם. מהיישוב המשגשג בקאלושין נותרו בחיים מספר אפסי של יהודים שיש־בו במחבואיהם או שניצלו ברוסיה. תמו לגווע גם העיירות היהודיות שבסביבה, כמו קוליביאֶל, מרוזי, שאֶניצה, לאַטוביץ׳, דוברי, סטאַניסלַבוב וכל האחרות. הן נהרסו והושמדו יחד עם החיים היהודיים, עם בתי הכנסת, בתי המדרש ובתי התפילה החסידיים. בנייני התלמוד־תורה בקאַלושין עלו באש עוד בימי מאורעות המלחמה. נחרבו גם הספריות, האגודות המקצועיות ומועדוני המפלגות, קואופרטיבים, מועדוני ספורט, שהיו

מפורסמים בסביבה. הושחתו ונהרסו אפילו בתי הקברות; בית העלמין בקאַלושין כלא היה, בלי גדר, ללא מצבה, ללא עץ.

יחד עם החיסול הגופני של היהודים נהרסו גם בתיהם, מלבד מעטים יוצאים מהכלל שניראו טובים בשביל אַרים. בתי יהודים ספורים נשארו כעדים אחרונים (הבתים של יוסף יאַבורסקי, הרצקה קופרבוים, צימרמן, משה קישלניצקי, מנשה בעל־עגלה, קורופטבה, מנדל שפאַנצר, גֶצל אהרנסון, שמואל אליה הקטן, גולדשטיין ושאֶניצקי; גם הטחנה של רוז׳ה נשארה במקומה).[11]

1. קאַמינני, קישלניצקי, ברמן, שם. על חורבן מינסק כותב א. גמזו, לנשיאות יס״א ב־7 בספטמבר 1942.
2. ברמן, שם. כך חילקה משפחת קאַמינני את המלבושים האישיים והלבנים וגם חפצים אחרים לשכנים הפולנים; את המכשירים והסחורה לקחו מַרטה מרוצ׳קובנה והנריק פאַצ׳אַק, ששילמו ע״ח החוב 1000 זהובים. קאַמינני, שם.
3. קישלניצקי, שצ׳אַפוביץ׳, רייזמן, קאַמינני, ברמן, שם. ראה גם יחיאל גרנטוביץ׳, גביית עדות, ארכיון יד ושם מס׳ 3/503 – ס.
4. ברמן, רייזמן, קאַמינני, שם. השווה — אברהם גולדברג, שמואל לייזר סאַדובסקי.
5. שלמה קופרהאַנד, בבונקרים וביערות.
6. גראַנאַטוביץ׳, שם; השווה — גילויו של מחבר זה ב„יידישע צייטונג״, ת״א, 4 ינואר 1955.
7. קאַמינני, ברמן, שם. השווה. — לייב רוכמן, „בדמייך חיי״, עמ׳ 19—20.
8. קישלניצקי, קאַמינני, ברנשטיין, שם. השווה — רוכמן, שם, ע׳ 83.
9. קאַמינני, ברמן, שצ׳אַפוביץ׳, שם. השווה — רוכמן, שם, ע׳ 8, 281. וגם אפרים שדלצקי — מאבקם וכליונם של 400 היהודים האחרונים במינסק־מאזוביצק. „דאָס נייע לעבן״, מס׳ 2, 1946.
10. רינגלבלום, שם, ע׳ 278-279.
11. קופרהנד, אובפאַל, שם.

3. התנגדות פאַסיבית ותופעות של התנגדות פעילה

על אף לקחי הנגישות הבלתי פוסקות שהאוכלוסייה היהודית היתה נתונה בהם, היא נאבקה קשה ועשתה מאמצים נואשים כדי להמשיך את חייה. בעת שרצונו של השונא היה לסגור על האוכלוסייה היהודית ולהפרידה לחלוטין בגיטו, עלה בידי חוש השמירה העצמית של היהודים להציב התנגדות כלכלית עיקשת ולהתאים את עצמם לתנאי הבידוד וההפרדה.

העמידה הכלכלית התבטאה בהברחת צרכי מחייה ובקשירת קשרים עם הצד האַרי מעבר לגדרות הגיטו. נמשכו המגעים עם הלקוח האַרי בכל מיני אופנים, למרות העובדה שכל העוסקים במסחר היו חייבים לעמוד בחיפושים אין ספור ובמעשי ביזה ושוד (בעיקר חיפשו בענף העור, שכן הגרמנים הזדקקו מאד לעורות ולאריגים).

נדרשה מידה רבה של כושר המצאה ויוזמה למציאת האפיקים שדרכם זרמו ההברחות אל הגיטו וממנו. המבריחים היו מוכרחים להשתמש בטכניקה מתוחכמת של רמאות וזיוף, כדי שהסחורה המוברחת לא תוחרם. כדי להשאר בחיים ולהתקיים קנתה לעתים קרובות האוכלוסייה היהודית מצרכי מחיה ומזון במחיר החפצים והבגדים האחרונים. השלטון הגרמני לחם בעקביות ובחומרה מירבית בהברחות.

על ההתנגדות הפאַסיבית של האוכלוסיה היהודית מעיד יחסה לגזירות הגרמניות שמומחי ההשמדה המציאו. היהודים התאמצו ככל יכולתם לחבל בגזירות האכזריות, שכל יהודי נאלץ לעקפן אם חפץ בחיים.

העניים שרצו להציל את משפחותיהם ממוות מרעב, התגנבו בכל הדרכים העקלקלות מהגיטו והביאו מזון מן הכפר. אפילו לאחר שהגיטו כבר היה סגור ומסוגר (בזמן הראשון של הגיטו הורשו היהודים לנוע מחוץ לעיר. אך זה לא נמשך זמן רב והגיטו ננעל) ועל אף מקרי הרציחות על עוברי גבולותיו, יצאו יהודים לצד הארי, כדי לא לגווע ברעב. על חטא זה נורו למוות חיים נאמן, צ׳כוביצקי, בן של נעמי ז׳יטו, משפחת סלודז׳ינה ואחרים. אבל פסקי־דין־המוות וההוצאות להורג של הנתפסים ב„צד הארי" לגמרי לא הפחידו את היהודים מלהבריח מזונות לגיטו.

בתופעה זאת לא היתה הפקרות ולא יאוש; היתה זאת החיוניות הגדולה של המוני היהודים ורצונם הנחוש לחיות. צריך להזכיר פה את פעילות העזרה העצמאית של יהודי קאלושין שבעזרת הדז׳וינט התאמצו להקל, ככל האפשר, את מצוקתם של הנשרפים והפליטים הרבים.

הוועד היהודי לעזרה שהוקם מיד לאחר פעולות המלחמה פנה וביקש עזרה מהדז׳וינט בווארשה. אבל רק ב־7 בינואר 1940 החליט הדז׳וינט לשלוח בגדים, לבנים ונעליים בשביל 3000 נשרפים ופליטים (משלוח זה קיבלו שליחי ועד־העזרה של קאלושין יוזפוביץ׳ ופלדמן).[1] הדברים שנתקבלו חולקו בנוכחותם של חברי הועד בר פלדמן וחיים פופובסקי וחברי ועדה הרשל בלושטיין ומתתיהו גלברד, בין 355 משפחות שמנו 1560 נפשות, אבל הם לא סיפקו את המספר הרב של הנצרכים.

מחמת המצוקה הנוראה, שגדלה ללא מעצור ובגלל תוספת האנשים שזרמה ללא הפסק, ושאיבדו את מקורות פרנסתם,

גדלו ללא הרף צרכיו של הועד. נוכח היוקר התופח של מזון וחמרי הסקה, לא היה בכוחו של הוועד להענות לנזקקים לתבשיל חם ולפרוסת־לחם. בלית ברירה היה הועד משגר בכל פעם את שליחיו אל הדז׳וינט כדי לתאר את המצב הקשה ולקבל את הסיוע הנחוץ.[2]

ב־31 במרץ 1940 שמעה מועצת היהודים את דברי המשלחת של הנשרפים העניים והחליטה לשגר לוועד את חבריה, אליעזר בורנשטיין ומוטל אהרנסון.[3]

לצערנו חסר לנו מידע מקרוב על פעילותו של המיטבח העממי בשביל עניים, שבשבילו הצליחו להשיג מפעם לפעם מיצרכי מזון מהשלטונות הגרמניים. ברם, לא היה ביכולתו של המיטבח לספק את הצרכים הגדלים והוא נאלץ להסתפק בחלוקת אוכל לילדים בלבד,[4] עד שנסגר לגמרי.

בוועד היו חילוקי דעות בין חבריו לבין נציגי מועצת היהודים. אבל במאי 1940 הגיעו נציג מועצת היהודים פינקנביץ וחבר הוועד פלדמן להבנה, בנוכחותו של מפקח הדז׳וינט קאַרץ׳. נקבע אז תקציב חדשי של 15,000 זהובים. מועצת היהודים היתה צריכה לכסות סכום של 3,000 זהובים בלבד, היתר — הדז׳וינט.

החיכוכים בין חברי הוועד לבין נציגי מועצת היהודים בוועד לא פסקו. לא הורכבה הנשיאות וועדת־הבקורת. האיומים של חלק מבעלי החובות (שהגיעו אז לסכום של 6,000 זהובים) אילצו את הועד למכור חלק מהמיצרכים האמריקאיים שנתקבלו. אף על פי כן הגיע מספרם של הנהנים ממיצרכים אלה עד ל־1430 (מלבד הפליטים מיאַנדז׳יֶב).

בישיבתו ביום 25 באוגוסט החליט הוועד ברוב קולות להתפרק, כדי לשים קץ לחיכוכים הפנימיים. נקבעה ועדה בת 3 אנשים שהיתה צריכה, בתיאום עם מועצת־היהודים להרכיב ועד חדש.[5]

ב־22 במאי 1941 נתמנתה משלחת קאלושין של העזרה היהודית העצמית (ייס״א) בהרכב הבא: אברהם גמזו — יו״ר, דוד באַטאַלין — סגן יו״ר, ויעקב גולדוואַסר.[6]

בגלל בידודה של העיר מחמת המגיפות והקפאון בכל מקורות הפרנסה היו אפשרויות העזרה העצמית מעטות ביותר. לא היתה, לכן, דרך אחרת מאשר לפנות (ב־28 באוגוסט 1940) אל הדז׳וינט ל„תמיכה הולמת בכסף, מזונות ומלבושים כדי לספק חלקית את המספר הגדול של הנזקקים.״

הוועד בקאלושין קיבל מהדז׳וינט הקצבות חדשיות בגובה של 500 זהובים. בגלל העדר מעון מתאים לא עלה בידי הוועד לפתוח מחדש את המטבח העממי. בעמל רב קיבל הוועד מעון בשביל עצמו (רחוב פילסודסקי 84).

בתחילת דצמבר 1940 שלח הוועד דין־וחשבון לדז׳וינט על חלוקת המתנות השווייצאַריות וכן 1020 הקילוגרמים של קמח־חיטה. הוועד הצליח גם לקנות ולחלק 70 ק״ג סוכר. כן הוסיפו לחלק מספר פעמים מיצרכים אחרים כמו תפוחי־אדמה ועוד. ב־10 בדצמבר 1940 חולקו 200 ק״ג תפוחי־אדמה.

אך עזרה זאת היתה ניכרת מעט מאד בתוך ים הצרכים של הגולים המתווספים ושל הנשרפים בקאלושין גופא שנאלצו להפסיק מלשוטט בכפרים הסמוכים.[7]

נוכח המצוקה הגדולה — למעלה מ־500 משפחות נמצאו

בתנאים חמורים ביותר, ולפליטים רבים לא היה איפה לגור — לא פסקה מועצת היהודים, ולאחר מכן המשלחת של העזרה היהודית העצמית בקאלושין (מאז מאי 1941) מלפנות לנשיאות של העזרה היהודית הסוציאלית העצמית בקרקוב ומלבקש סיוע.[8] ב־20 בינואר 1941 נשלחה פנייה לנשיאות היס״א להקצבה של 10,000 זהובים, כדי להקים מיתקן חיטוי. ב־24 בנובמבר 1941 הגיעה הקריאה לעזרה להקצבה, לבגדים ולחמרי הסקה לאוכלוסייה המרוששת, ש־95% ממנה נזקקה לסיוע.[9]

לדאבון הלב היה הסיוע שנתקבל מצומצם ביותר. כך קיבלה קאלושין מאת נשיאות יס״א, לאחר הגירוש החלקי בגיטו ווארשה, תמיכה בסכום של 1000 זהובים, שנוצלה לקניית תפוחי־אדמה.

בחודש אוגוסט 1941 קיבלה המשלחת 1500 זהובים, בהם 750 מקרנות הדז׳וינט.[10]

אף על פי כן ניהלה המשלחת הקאלושינאית מפעל הזנה ל־355 ילדים.[11] נקודת־ההזנה פעלה, למען האמת, במוסך למכו־ניות. הילדים, שהוריהם התגוררו בעליות־גג, במרתפים וגם ברפתות, באו לנקודת ההזנה קרועים ובלויים, יחפים וגם מלוכלכים.

המשלחת כתבה במכתבה לנשיאות יס״א בקרקוב והס־בירה, שאין ביכולתה לנהל נקודת־הזנה הולמת עם כוחות מחנכים. למטרה זאת נחוצים כ־50—60 אלפי זהובים, כדי להקים לפחות צריף ל־100 יתומים וכן לכל הפחות כ־10,000—15,000 זהובים לחודש למנגנון חינוכי, שרותים, הזנה וכו׳.[12]

על סמך הרשימות השמיות שנמצאו, של האנשים שקיבלו

סיוע במזומנים מהמשלחת, קבענו שביוני 1941 קיבלו 223 אנשים בסך־הכל 1085 זהובים; באוגוסט קיבלו 308 אנשים 1425 זהובים, באוקטובר 292 אנשים — 1085 זהובים, בנובמבר 1941 קיבלו 307 אנשים 855 זהובים.

במשך החדשים אפריל—יולי 1942 לא יכלה המשלחת הקאַלושינאית לפתח שום פעילות רצינית של סיוע, משום שלא נתקבלה שום עזרה מנשיאות ייס״א. ב־11 בספטמבר 1942 הודיעה נשיאות ייס״א למשלחת הקאלושינאית, שאין בכוחה להושיט שום עזרה כספית.

עקב מיבצעי החיסול שהחלו באזור ווארשה (מה־22 ביולי 1942), נפסקה, החל מחודש אוגוסט, התמיכה החדשית לוועד המחוזי של ייס״א בסכום של 3,000 זהובים לחודש.

המצב הורע לאחר ה„אַקציה" במינסק, כאשר 800—1000 פליטים ממינסק ברחו בעירום ובחוסר כל לקאלושין. בגיטו פרצה מגיפה של דיזנטריה. יו״ר המשלחת גמזו הודיע על מצב זה ב־7 בספטמבר 1942 לנשיאות ייס״א בקרקוב ותבע עזרה מידית במזומנים, מזון, בגדים, תרופות, אגדי־חבישה וצמר גפן בשביל הפצועים ממינסק (פליטי ה„אַקציה").[13]

את רוח ההתנגדות הסבילה של יהודי קאלושין מאפיינת ביותר התנהגותם בעת הגירוש הגדול מגיטו ווארשה לטרבּ־לינקה. כפי שכבר הזכרנו, הצליחו המאמצים להציל, לפי שעה, ולהחזיר לקאלושין את גוליה, שנותרו בחיים בגיטו ווארשה.

לתופעות ההתנגדות הפּאַסיבית שייכת גם ההתחבאות ביער ואצל פולנים בעיר גופא ובכפרים שבסביבה, וכן ההתחפּ־שׂות כאַרים. שאלה זאת קשורה באורח הדוק לבעייה הכללית

של יחס הפולנים אל היהודים בתקופת השואה. צריך לקבוע שהיו פולנים יחידים מקבוצות חברתיות שונות שהחביאו קרבנות חיסול הגיטו, על אף סכנת המוות שאיימה עליהם על כך. הפולנים העדינים יותר כאבו על ההדרדרות המוסרית שהרצח ההמוני גורם באוכלוסייה הבלתי פעילה ובעיקר בנשמותיהם הצעירות של ילדים שהתרגלו לרעיון שמותר לרצוח המוני אנשים.

הקופצים מרכבת־טרבלינקה (בעת ה„אַקציה" של החיסול) האחים לייבל ואפרים שצ׳אַפוביץ׳ הסתתרו במשך מספר חדשים אצל הנוצרי סטריכאַלסקי. פולני זה עזר להם גם במיצרכי מחייה כשהיו ביער. כן הביא להם מזון ותמיד היה מוכן לעזור להם רועה זקן בן שמונים, כאשר שכבו בשדה קמה של שיפון, כמה שבועות לפני השיחרור, בכפר פיטרובינה.[14] גם איצ׳ה (יצחק) קוניאַק, הבן הצעיר של החייט הקאַלושינאי הידוע חנא רוזנברג („אובאַל") התחבא אצל איכרים מוכרים, שתפר בשבילם במיסתרים. כך הסתובב בכמה כפרים, איפה שפולנים נתנו לו פרוסת לחם ומעט מרק. ברם, היו גם כפרים שאסור היה לו להיראות בהם, שכן ארב לו שם מוות בטוח.[15]

מאידך גיסא, היו לא מעט פולנים, שהיו מושפעים מאד מהתעמולה הנאַצית האנטי יהודית ביחסיהם ליהודים. הגרמנים לא התקשו כלל להשפיע ולרכוש למען מדיניות ההשמדה שלהם את הסוחרים והרוכלים הפולנים החדשים שירשו בימי היטלר את משלוח־ידם, חנויותיהם ומפעליהם של היהודים.

חלק לא מועט ברציחתם של שרידי קאלושין היה לפולנים, „גרמנים עממיים", טיפוסים חשוכים שהלשינו על יהודים מת־

חבאים. בדרך זו מצאו את מותם דבורה, בתו של מרדכי בוימיאָר ובן אחותה טוביה.[16]

אפילו היערות היו ליהודים הנרדפים לגיהנום. הנער יוסל אובפאַל מקאלושין ברח ביום האַקציה האחרונה ליער שליד קאלושין. שם מצאו שומר היער, הוציאו כשהוא בעלפון ממח־בואו, קשר אותו לאופניים שלו ובמצב זה סחב אותו לז׳אַנדאַר־מריה הגרמנית, שירתה בו מיד למוות.[17]

בתנאים נוראים אלה של חוסר מוצא היו הנותרים בחיים, שהסתתרו ביערות, חוזרים בעצמם אל הרוצחים הגרמניים. וכך הגיע חיים דובז׳ינסקי, בנו הצעיר של הקצב אברהם דובז׳ינסקי, שהיה בחור בריא וחזק, למדרגה כזאת שבאחד הימים חזר מהיער וביקש מהשוטר הפולני פראַגאַץ׳ שיירה בו.[18]

בכפר סטאַרה בודקי ירו בפייסאַקים, ילדיה של הרוכלת היהודיה בקאלושין.[19]

כך נרצחו גם בדם קר אלי שפאַנצר עם אשתו ושני ילדיו על כי העיזו להסתתר באותו יער, שבו חיו פאַרטיזנים פולניים.

כזה היה גם סופם של היהודים שהתחבאו אצל ידידיהם הפולנים. מלבד יחידים יוצאים מהכלל, כולם ניספו.

אלתר משה גוז׳יק בעל ביהח״ר לפרוות, נתן לפני הגירוש האחרון סכום גדול של כסף לשכנו הנוצרי שאָראַדזינסקי, על מנת שיעזור לו בעת צרה. אבל, כאשר הבן האחד למשפחת גוז׳יק שנותר בחיים, בא לאחר זמן מהיער, לבקש עזרה משאָראַדזינסקי, שבינתיים ירש את כל ביהח״ר לפרוות של גוז׳יק—ברמן, אז „השכן הטוב״ ובניו כפתו את בנו של גוז׳יק

ומסרוהו לגיסטאפו, שעינתה את האומלל עד שנפח נשמתו.

יעקב פורמן, העסקן הפעיל של פועלי־ציון ימין, הסתתר אצל איכר מוכר בכפר פשיטיקה, למי שמסר את כל רכושו. איכר זה לקחו עימו לעבודה באסם ושם רצחו נפש באכזריות.

בחורף 1944 היו עדיין מוסתרים 7 יהודים מקאלושין אצל פולני בכפר בומיה, ביניהם היה וולוול רוטברט ואחותו גולדה־לאה. רוטברט מת מהתקף־לב במרתף הקרח של דוד נח קא־פוזה, כשבא לשם לחפש את כספו שהסתיר ולא מצאו. הפולני שלא קיבל את שכרו גירש את ששת היהודים הנותרים היערה והודיע עליהם לגרמנים שחיסלום בו ביום. הפולני קיבל מהגר־מנים בתמורה 6 ק״ג סוכר.[20]

אמת רבה מצוייה לכן בדברי עדותו של חיים רייזמן, שאמר במרירות: „הפולנים סייעו לחסל את היהודים ע״י הלשנות ובמו ידיהם. הם עשו כמיטב יכולתם שקאלושין, אשר היתה עיר יהודית בתשעים אחוזיה, תשאר נקייה מיהודים. היה להם בזה גם ענין חמרי: גזילת הרכוש היהודי״.

פולנים שחמדו רכוש יהודי לא חסרו. המצב המר של האוכלוסייה היהודית בגיטו, גרם שיהודים רבים מסרו מרצונם את רכושם, אשר צברו במשך כמה דורות, לפולנים, בתקווה להצילו ע״י כך מהידיים הגרמניות. קיוו שלאחר שהכול יעבור יקבלו לפחות חלק בחזרה. בסופו של דבר, נוצרים מסויימים, ברצותם לרשת את הכל עשו מאמצים להפטר מהם מהר ככל האפשר ונקטו בכל האמצעים לחיסול ילדיהם, כדי שלא יהיו בעתיד תובעים לירושותיהם. אפילו פולנים הגונים מצפונם לא היה נקי מלקיחת חפצים יהודיים, כפי שמגלה התנהגותו של

הדמוקרט הפולני ההגון פאֶצ׳אק. פולני זה קיבל, כדי להחביא אצלו, ממשפחת קאַמינגי, לפני החיסול הסופי של הגיטו, דברים אישיים כמו, חליפות, מעילים, שמלות, לבנים, מצעים וכד׳. אך בעת צרה, סירב יורש זה של חפצי בית קאַמינגי, להחזיר דבר וחצי דבר. לאחר ה„אַקציה״ הראשונה לקחו הפולנים את כל בתי היהודים והוציאו בעגלות הכול שהיה בעל ערך כלשהו.[21]

עדי ראייה מסרו, שלפני ההוצאה להורג בבית העלמין, גערה בתו של הרשל פלדמן וכלתו של ברמן במלים חריפות בפולנים שבאו לראות והתכוננו לבוז שלל: „לשם מה באתם לכאן — שאלה — כמו כלב אחר עצם, באתם לחטוף את בגדי ההרוגים. את שמלתי לא תקבלו״. בכוחותיה האחרונים קרעה את שמלתה וקראה לנקמה שעוד תבוא. כדור נאַצי הפסיק את זעקתה.[22]

בניירות „אַריים״ מזוייפים הצליחו מספר מיהודי קאלושין לעבור את כל הסכנות. אחרים, לעומת זאת, נפלו בידי הגרמנים.

אברהם וויאֶז׳בה חי בסביבת קאלושין, בין איכרים, במסווה של פרטיזן רוסי. הוא תפר לעצמו כובע רוסי והשתמש במעט הרוסית שידע. האיכרים לא עשו לו כל רע: הם פחדו מפני נקמה.[23]

אדם קאַמינגי חי זמן ממושך בצד האַרי בווארשה ועבד כסַפר במספרות שונות, צפוי בלי הרף למיבחנים ולסכנות. לעומתו לא היה בכוחה של ארוסתו לשאת ביסורים, שכל יהודי בצד האַרי היה חייב לעמוד בהם ונפלה בידי הרוצחים. בגלל התנאים הרעים ונגישות הנוצרים שאצלם התגוררו בצד האַרי בווארשה, נאלצו מלך קישלניצקי ושלמה פיאַסצקי לעבור לגיטו

שעוד היה קיים. לעומת זאת הצליח סידורם של שני דודיו של אדם ומשפחותיהם בצד הארי וכן שרידים אחרים מקאלושין.[24]

צריך להזכיר במיוחד את המקרים של התנגדות אישית להוראות הגרמנים. כאשר תבעו הגרמנים מהעסקן המסור והוותיק, יו״ר הקהילה ראובן מיכלזון, שימסור להם את בית־הכנסת כאורווה לסוסיהם, הוא דחה את תביעתם וקרא: „בית כנסת זה אני בניתי ובחיי אתם לא תהפכו אותו לאורווה״.[25]

בגזר דין מוות נענש גם חבר מועצת היהודים משה קישל־ניצקי, שסירב למלא אחר תביעות הגזל הגרמניות.

מופתית היתה התנהגותו של יו״ר מועצת היהודים גמזו. מנהיג רב שנים זה ודוברם של הציונים הכלליים בקאלושין דחה בגאווה את תביעתם של הגרמנים במחנה, ליד מרוזי, שהוא יהיה לקאפו שלהם. על כך הוא נענש בעבודה המפרכת ביותר. הוא חזר יום־יום מהעבודה שותת דם. בעת ה„אקציה״ דרשו הגרמנים מגמזו שיספק משלוחים של יהודים. הוא סירב בהח־לטיות למלא פקודה זאת ונורה למוות במעונו. אשתו וילדיו הובלו לטרבלינקה ביחד עם כל יהודי קאלושין.[26]

לצערנו חסרים פרטים לפעולת־הנקם הגדולה, שבוצעה ע״י יחיד במחנה שבין מרוזי לז׳אליכוב הידוע לשימצה באכ־זריותו, שם הריגת יהודי בירייה היה דבר של מה בכך. בבוקר אחד, שבו נורו למוות 2 יהודים (אחד מהם היה משה גלר) „התנפל יהודי אחד ששמו לייבל על הרוצח, ובזעקה ,נקמה!׳ הוא הידק ידו בגרונו, עד שהגרמני נפל כשלשונו בחוץ״. המת־נקש הגיבור נורה מיד.[27]

ראוי כאן להזכיר את מותו הטראגי של חולה הנפש וולוול

גרושקה, הזמר של ניגונים חסידיים ומחברם האביון של פית־גמים על עשירים. הוא ניספה כאשר יצא מהגיטו מול קבוצת היטלריסטים שצעדה בכביש. וולוול עצרם ואמר להם: „שום דבר לא יעזור לכם, במלחמה זו אתם מוכרחים להפסיד". אחד ההיטלריסטים ירה בו במקום.[28]

לצערנו אין לנו גם ידיעות מדוייקות יותר על הפעולה הבלתי לגאלית של הנוער בקאלושין. עד ראייה קובע רק בדרך כלל, שהנוער בקאלושין היה פעיל במערכות ההתנגדות במח־נות־ההשמדה השונים. אבל אף אחד מהם לא חזר משם". לעומת זאת ידוע על פעולת־נקם מסויימת, שבוצעה ע"י נוער זה כתגמול על רציחתו של הרשל גורפינקל. יהודי זה נרצח בידי ידידו הפולני, שהיה שותף לבית־החרושת שלו. הגוי קיווה שכל ביהח"ר יעבור לבעלותו, אך למחרת מצאוהו מת באותו מקום שבו רצח את הרשל. „הנוער בקאלושין גמל בראש תמורת ראש ובכך כיבדו את זכרו של חבר שלהם".[29]

כן חייב להיאמר בפירוש, שכל נסיון של חיי פאַרטיזנים באיזור קאלושין נתקל בקשיים גדולים ובסכנות. אוכלוסיית האיכרים לא גילתה בסביבה דלילת אוכלוסין זו, שום אהדה לפאַרטיזנים; יש לה חלק רב בחיסולם של היהודים המסתתרים.

קבוצת פאַרטיזנים התקיימה באיזור קופלאֶב. בקבוצה זאת היו הקאלושינאים הבאים: יהושע ברמן והאחים שינאַלנצקי. תפקידם של פאַרטיזנים אלה היה להניח מוקשים בין שֶדליץ לצאֶגלוב.[30]

במיוחד צריכים להיזכר יהודי קאלושין שהיו חיילים בצבא הפולני אשר התארגן בשנות המלחמה ברוסיה. חיילים אלה

יכלו, לעתים, לתת פורקן לרגשות־הנקם, שפעמו בהם לגבי רוצחי אחיהם ואחיותיהם. בין המצטיינים ביניהם היה, למשל, יענקל ריי, שעבר את כל הדרך מלֶנינאַ עד ברלין, והשתתף בכל הקרבות (בין היתר בשיחרור קאלושין). ריי נשלח לברלין לשתף פעולה עם הנציגות הפולנית במועצת הביקורת. הוטל עליו תפקיד חשוב להעביר רוצחים גרמניים לפולין, כדי להע־מידם שם לדין. וכך הוא שמר על הגאוליטר העצור של דאַנציג אַלברט פורסטר.[31]

לצערנו אין לנו ידיעות מדוייקות יותר על המשתתף הקא־לושינאי הגיבור במרד גיטו ווארשה, הפועל־החייט יהושע (שֶיֶע) שפאַנצר, עסקן הקומוניסטים היהודים בתנועה המק־צועית. שפאַנצר היה, בעת המרד, חבר בפלוגה לוחמת של האגודות השמאליות (קומוניסטים יהודים — פ.פ.ר.). שמו נמצא בין הנופלים, יחד עם מרדכי אנילביץ׳, לוחם בבונקר המיפקדה של הארגון היהודי הלוחם במילא 18.[32]

על השתתפותם של יהודים בקרבות קאלושין מיד לאחר כיבוש העיר ע״י הגרמנים, הזכרנו כבר בהתחלה. כדאי להת־עכב במקום זה יותר על פעולת ההתנגדות המשותפת הזאת.

כאשר ההיטלריסטים התפרעו והחלו במישטר הטרור שלהם, לאחר שכבשו בפעם הראשונה את העיר — התארגנה קבוצה של פולנים וגם יהודים להתנגדות פעילה. יוזם ההתנגדות היה קראַוזה, המפקד לשעבר של מכבי־האש בקאלושין. בשעת השריפה בעיר הוא אירגן בהנהלתו קבוצה גדולה של „סְטְשֶל־צים״, חיילים שנתקעו במקום, וסתם אנשים, ביניהם גם צעירים יהודים יוצאי צבא.

במפתיע יצא קראָוזה עם קבוצתו בקריאות ובּיריות לעבר הדרך הראשית, מקום ריכוזם של ההיטלריסטים שממנו ירו על העיר. בדרך שוחררו אז היהודים ששכבו בשדות ליד בית־העלמין הישן, ביניהם טננבוים, יוסף יאַבורסקי, שמואלקה ריבּאָ ועוד רבים אחרים.

בין הלוחמים המתקדמים היה גם החייט יודל קאַליקוץ, חבר „החלוץ" וחייל מצטיין בגדוד ה־7 של הפרשים במינסק־מאַזוביצק ועוד צעירים מקאלושין. הם הגיעו לגן עצי הפרי של קלימקובסקי ליד מכבי־האש, מול בית הקברות הנוצרי ובית העלמין הישן, שם הגרמנים היו מרוכזים ליד חומת האבן, ופתחו עליהם באש. ליד מכונת־היריה עבד יודל קאַליקוץ. הגרמנים התבלבלו מן האש הפתאומית ונסוגו בחיפזון עם אבידות, בהשאירם אחריהם נשק ומתים. הגרמנים נסוגו מיספר קילומטרים מהעיר בכיוון „קורציניק". הלוחמים התחלקו לנקו־דות שונות — לפי פקודתו של המפקד קראוזה. בקרב העז שארך שעות אחדות עד מאוחר בלילה, נפלו לוחמים פולנים ויהודים ונפל גם קראָוזה שלחם עד הסוף.

שעות אחדות לאחר מכן חזרו הגרמנים וכבשו את העיר מחדש בסערה גדולה. ההתנגדות הנועזת העלתה את חמתם עד להשחית והם נקמו קשות באוכלוסיית קאלושין.

✡

בין השרידים שנותרו בחיים לאחר שיחרור קאלושין (27 ביולי 1944) היו מנדל ברמן ושני אחים וכן אחות פייגה וגיס אפרים ראַדזינסקי שהסתתרו בבונקר, פולה וחנה קורנבלום,

אדם קאמינני, יאבלונקי, מאלה ניסנבוים, גרינקה קאלמן, שרה אהרנסון, חנה גרינברג, כמו כן שמואל לב עם אשתו הדסה, שחזרו לקאלושין מסביבות סאמיאטיץ׳, אברהם וויאז׳בה, 2 בנות צעירות של אליעזר ויוכבד רוטברט, לייבל ואפרים שצ׳א־פוביץ׳, אברהם ומלך קישלניצקי.[34]

לצערנו הרב לא שם השיחרור קץ להפקרות חייהם של יהודים. הפולנים האלה שסידרו את בתיהם על חורבות היהו־דים, הם הם שסייעו להשמיד יהודים או שרצחום במו ידיהם. משום כך לא רצו לראות עוד אף יהודי אחד בקאלושין לאחר השיחרור. בתנאים אלה נרצח שמואל לב, שהתמנה כראש העירייה לאחר השיחרור, הבן של דוד סטולאז׳. לב, שרצה לנקום את הדם היהודי השפוך נרצח. אשתו הדסה (בתו של לייבל רוזנפלד) ניצלה ביחד עם הילד שלה משום שבמקרה יצאו מהבית. הבריונים האלה שהרגו את לב רצחו גם בן של הקצב ניסן פינקלשטיין. נורה גם בנו של פסח משה קוסקי, היחיד שנותר בחיים מכל המשפחה, ע״י הפולני שראדזינסקי (שראדזינסקי קיבל בשעתו מאביו של הנרצח סכום כסף גדול).

אין, לכן, לתמוה, שלאחר רציחות אלו ברחו מהעיר השרי־דים האחרונים: המשפחה ברמן, עקיבא רוז׳ה, שיע ברמן ואיי־זיק שלמקס; כל אלה פנו לווארשה.

כך נותרה קאלושין, העיר היהודית בעבר, ללא יהודים.[35]

יחד עם יהודי קאלושין שחזרו מרוסיה, עזבו הניצולים את פולין. בחודשים ינואר־פברואר 1946 הגיעו למינכן יהודי קאלושין הראשונים ביחד עם קבוצות היהודים הראשונות מפו־לין שזרמו לאיזור הכיבוש האמריקני לבאוואריה. עד אפריל

1946 הגיעו למעלה מ־30 יהודים מקאלושין ללאַנדסהוט, שם מצאו את ביתם הזמני. כיושב־ראש הקהילה היהודית הכללית נשא הקאלושינאי חיים פופובסקי בתפקיד הקשה לקלוט את הבאים, לדאוג לדירות, לעבודה ולענינים אחרים.[36] על חיים פופובסקי עברה המלחמה בגיטו ווארשה ואחר כך במחנות מאַידאַנק, קראַשניק, פלושוב, מאַטהאַוזן, מאֶלק ליד אַמשטטן ואֶבנזה, שם סבל מאד ושוחרר ע״י האמריקנים ב־6 במאי 1945.

בלאַנדסהוט נערכה האזכרה הראשונה לקדושי קאלושין. יום הזכרון נקבע ליום ג׳, 24 בדצמבר 1945, היום השביעי לחג החנוכה. למעלה מ־100 יהודים מקאלושין התאספו באזכרה זאת. מנדל ברמן, עד ראיה לכל המאורעות הטראגיים, קרא מרשימותיו עובדות שונות ותאריכים על העינויים והחיסול של הקהילה היהודית בקאלושין. גם בשנה השנייה נערכה האזכרה באותו יום. באזכרה השנייה השתתפו כבר יהודי קאלושין שחזרו מרוסיה.

עם הקמתה של המדינה היהודית החלה העלייה לישראל. רובם של יהודי קאלושין עלו לישראל. הודות למאמציהם של החברים האמריקניים אברהם פיאַסצקי ואַטאַז׳ ע״ה היגרו 30 משפחות קאלושינאיות לאמריקה (ביניהן משפחת ברמן, פו־פובסקי ואחרות.[37]).

1. דז׳וינט לסקצית ההלבשה. ווארשה, 7 בינואר 1940. השווה — פניית הוועד אל הדז׳וינט מה־12 לפברואר 1940 חתומה ע״י יו״ר פארביאַז׳ והמזכיר א. סלוצקי. חלוקת החפצים הסתיימה ב־9

לפברואר 1940. העתק מהפרוטוקול מס' 13, מה־12 לפברואר 1940.

2. פניית הוועד בקאלושין מה־17 וה־29 בינואר 1940.
3. מועצת־היהודים בקאלושין אל הדז'וינט ב־31 במרץ 1940.
4. קישלניצקי, שם.
5. הוועדה היתה מורכבת משלושה אנשים: יוזפוביץ'(?), שיוואק וסלוצקי.
6. א. גמזו, לנשיאות העזרה העצמית היהודית הסוציאלית בקרקוב, ב־6 ביוני 1941.
7. הוועד בקאלושין אל הדז'וינט, ב־10 בדצמבר 1940.
8. פניות של מועצת־היהודים והנציגות לנשיאות ייס"א, ב־20 בינואר 1941 וב־17 במאי 1941.
9. א. גמזו לנשיאות ייס"א ב־24 בנובמבר 1941.
10. הנציגות בקאלושין לנשיאות ייס"א ב־27 באפריל וב־26 באוגוסט 1941.
11. המדור לילד ולנער של ייס"א בקרקוב לנציגות בקאלושין, ב־5 במאי 1942.
21. הנציגות לנשיאות ייס"א, ב־17 במאי 1942.
13. נשיאות ייס"א לנציגות בקאלושין ב־7 בינואר וב־11 בספטמבר 1942. הנציגות בקאלושין לנשיאות ייס"א ב־22 ביולי 1942 וכן מכתב־האזעקה של גמזו ב־7 לספטמבר 1942.
14. שצ'אפוביץ', שם.
15. רוכמן, שם, ע' 243.
16. שם.
17. גראנאטוביץ', שם.
18. גראנאטוביץ', רייזמן, שם. לפי שמוסר חיים קאפוזה, ירה בדובז'ינסקי השוטר מקאלושין סמולארק.
19. רוכמן, שם, ע' 66.
20. גראנאטוביץ', שם.
12. קאמינני, שם.
22. רייזמן, שם.
23. גראנאטוביץ', שם.
24. קאמינני, שם.
25. רייזמן, שם.
26. רייזמן, שם; דוד פאלנר, אברהם גמזו, שם.

27. רייזמן, שם.
82. מלך יעלען, „הסבל והאומץ של וולוול גרושקה״.
29. רייזמן, שם.
30. גראַנאַטוביץ׳, שם. האחים שניאַלצקי: פאַרטיזנים באיזור קאַ־לושין.
31. י. ריי, „במאבק נגד הנאַצי־פאַשיזם״.
32. פסח פינקלשטיין, „ליום הזכרון ה־13 לחורבן קאַלושין״, „ידישע צייטונג״. השוואה — מלך ניישטט: „החורבן והמרד של היהודים בוואַרשה״, תל־אביב, ועדת הגולה של ההסתדרות הכללית בא״י ושל ידישער נאַציאָנאַלער אַרבעטער פאַרבאַנד, 1948, ע׳ 164, 705.
33. דוד פאַלנר, „ההתנגדות עם חדירת הגרמנים״.
34. קופּרהאַנד, קישלניצקי, שצ׳אַפּוביץ׳, רייזמן, שם.
35. קופּרהאַנד, רייזמן, שם, פינקלשטיין, שם.
36. פופובסקי, שם. הראשונים הגיעו למינכן האחים אברהם ומלך קישלניצקי, אפרים ראַדזינסקי עם אשתו פייגה ברמן, שלום קאַמינני עם אשתו רחל וילד, חנקה קורנבלום ועקיבא רוז׳ה. בזמן קצר לאחר מכן הגיעו גם למינכן מירלה מיכלזון עם הבנים, האחים ברמן (מנדל, נפתלי, יוסף, יהושע), מרדכי מאַנישביץ׳ ופרל קורנבלום־פופובסקי.
37. פופובסקי, רייזמן, שם.

מן החומר של רינגלבלום

— — ביום ראשון, 10 בספטמבר, ב־12 בצהריים בהלה גדולה. נפלה פצצה וכיסתה 45 אנשים. משתררת אימה גדולה. המתיחות גוברת מרגע לרגע, רואים שמתכוננת חזית.

ביום שני, באחת וחצי מופיעה הסיירת הגרמנית הראשונה. רגשות הפחדים נעשים מרים יותר. כל אחד חש שהוא חסר מגן. מיד נראים מציתים המשלחים אש בפינות שונות בעיר. כהרף עין עטופה כל העיר בלהבות.

המהומה והדוחק מצטופפים, רצים מן העיר. מי שיכול נוטל עמו משהו, אך הרוב אין לו מה ליטול. הכול הלך עם העשן. היריות גוברות, פצצות התבערה נופלות כברד, אי אפשר לעבור. היהודים שוכבים מחוץ לעיר ומלווים כל ירייה ב„שמע־ישראל".

מאוחר בערב נשמעת קריאה „לקום!", הסיירת בודקת את האנשים ואוספת אותם בנקודות, גברים לחוד ונשים לחוד. כאשר הממונה רואה את האנשים המובלים הוא שואל את המוביל: „לאן אתה מוביל את השוורים?" — „העירה, מחר כולכם תשכבו ביחד" — נשמעת התשובה.

מאוחר בלילה מתפרצת יחידה צבאית פולנית ומתחולל קרב. זה נמשך עד הבוקר. כאשר נעשה שקט יותר, רואה כל אחד מי חסר לו, אבל אין זמן לבַכּות את הקרבן.

בינתיים שב הצבא הגרמני עם הטאנקים והמכוניות המשו־ריינות. האנשים מגורשים אל הרחוב. מי שאין ביכולתו לרוץ מהר — נורה.

משני הצדדים הכל בוער. הטאנקים עומדים בסמוך והאנ־שים נרדפים באמצע. על הקרקע נראה אודם דם, השותת מן האנשים.. הם אפילו אינם יודעים שהם פצועים, וכשמגיעים אל הגן סובר כל אחד שדוחקים אותו אל אש־הגיהנום.

כאשר הסֶגֶן רואה את הרבי, היהודי הפאטריארכלי הזקן, מובל ע״י בנו הרב הצעיר, הוא משליך את מגבעתו ואומר לו: „אתה תהיה אחראי לאנשי הצבא שלנו, שנחתכו בגרונותיהם״.

האנשים מוכנסים לכנסייה, שאין בה מקום אפילו לעמוד. אין נותנים לגימת מים. הקהל יושב על הריצפה ובוכה על עצמו ועל החורבן.

בבוקר מודיעים, שבני ששים ומעלה ישוחררו. מסדרים שורה ועומדים עד שמתעייפים. כשהשומר מבחין ברבי הוא לוקח אותו בזרועו ומוציאו לחצר ואינו נותן לבנו, הרב הצעיר להילוות אליו. שילך לבדו. הבן יישאר בפנים. זוהי הפקודה.

הסֶגֶן מַכּירו מיד: „נראה שאתה רב?״ והוא חוקרו על פעולתו כרב. הוא משחרר אותו ומצווה עליו ללכת הביתה. מיד נשמעות קריאות: „איפה הרב?״. כאשר הרבי הספיק רק להכנס לאחד הבתים שנותרו בעיר, בא מיד ז׳אַנדאַר עם פקודה להביאו אל המפקד. בראותו את חולשתו הוא לוקח אותו במונית. הרבי

נפרד ממשפחתו ואומר: „הם ודאי לא יוציאו את גזר דין המוות לפועל במקום". הם בוכים, אבל הרבי אומר: „חייבים לשמוח ולקבל הכל באהבה".

כשהמפקד רואה את הרבי, הוא אומר שלא אליו התכוון, אלא לבנו, לרב הצעיר, והוא משחרר אותו בתנאי שיביא את בנו. הרבי בוכה שאינו יודע היכן בנו, הוא בוודאי נמצא במחנה. המפקד מצווה להחזיר את הרבי לביתו.

יורד הלילה, הקהל מתעצבן והזמן מתמשך לאטו. הכומר מופיע בפנייה לקהל, לא לבזות את הכנסייה, לא לעשן, לא ללכלך את הריצפה, לדעת איפה שנמצאים. „הרי זה אצבע אלוהים — הוא אומר — שנשאר לפחות מקום אחד, איפה שאלפי האנשים יכולים להימצא". בבוקר החלו הנשים להביא מה שיכלו, אבל לגודל הצער לא היה מה להביא, שכן הכל נשרף.

הקהל נזכר — היום ערב ראש־השנה. אולי יניחו להם לצאת הלילה — — נשמעות אנחות: ראש־השנה היום, יהודים היכן אנו נמצאים? — — הלילה הוא איום.

נשמעות דעות שונות, שיציתו את הכנסייה על יושביה, שהטאַנקים הניצבים מסביב יפגיזו מיד והכל יעלה באוויר. כך מסר הרופא, שנעשה לאחראי במקומו של הרבי הזקן.

ביום השני של ראש־השנה משחררים את האנשים. רק עתה רואה כל אחד את קרבנו. על הארץ מונחים נורים ושרו־פים. בקושי אפשר לעבור ברחובות.

השלטון פוקד לקבור מיד את כל הקרבנות. אם לאו, הם ישרפו את כולם. למרות שראש־השנה היום, מתחילים להעביר

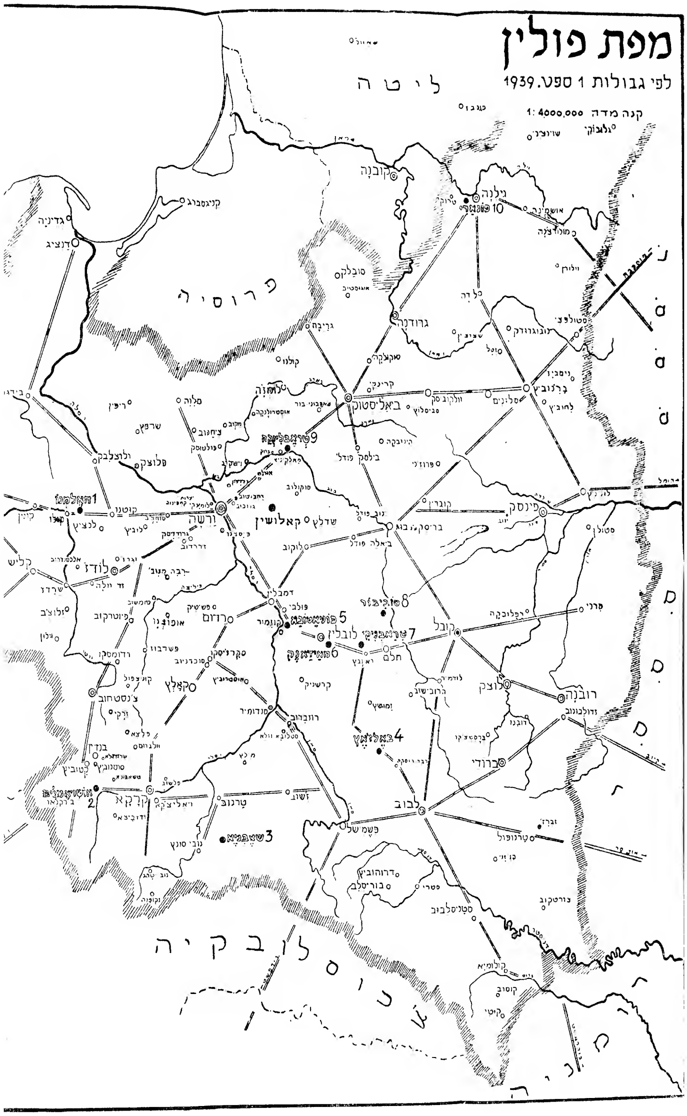
את הקרבנות. כדורי מוות מתעופפים מעל לראשים. נופלים עוד מאות קרבנות. — —

אנשים יושבים תחת כיפת השמיים. אין איפה להיות. יוצאים לשדות לחפש צרכי אוכל, תפוח־אדמה, סלק, אין מקפידים אם הוא מבושל או לא ובלבד לאכול משהו. מסדרים ברחוב כמה לבינים ומבשלים בכלים השרופים שמוציאים מן ההריסות.

The New York
Public Library
ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

*P XV
(Kaluszyn)
96 - 1518

Rcs

מפת פולין
לפי גבולות 1 ספט. 1939
קנה מדה 1:4000,000
ליטה
פרוסיה
צ'כוסלובקיה
רומניה
ס.ס.ס.ר
קובנה
וילנה
גרודנה
ביאליסטוק
קניגסברג
גדיניה
דנציג
ורשה
לודז'
קליש
פלוצק
ולוצלבק
שדלץ
ברסק
פינסק
לוניק
קובל
לוצק
רובנה
חלם
לובלין
קיילץ
ראדום
דמבלין
קרקא
טרנוב
לבוב
ברודי
טרנופול
סטניסלבוב

הסידרה על קהילות ישראל בגולה היא סיפור חייהם של היהודים באירופה לפני השואה.

משעלה הכורת על אלפי הערים והעיירות, נסתם הגולל על חיים יהודיים עשירים, שנתגבשו במרוצת הדורות.

מתוך סיפורי הקהילות עולה מאבקו העיקש של היהודי הפשוט לקיומו; נפרשות פרשיות של חתירה לחיים לאומיים רבגוניים גם בתנאי גולה; מצטיירות דמויות של אישים רבי־מעש ודגולים בתורה; משתקף אוצר בלום של חיי תרבות ויצירה.

רב הוא הדמיון והמשותף שבחיי הקהילות השונות; עם זאת מגלה כל אחת מהן משהו אופייני ומיוחד רק לה. ובהצטבר כל זה יחד נראית התמונה בשלימותה.

אין מוקדם ומאוחר בסידרה זו, אם כי בסדר פרסומן של החוברות נשמר עקרון הגיוון — מבחינה גיאוגרפית, עניינית וסגנונית.

כל מי שרוצה לדעת את אשר אבד לנו, חייב להכיר את מה שהיה. משהו מזה אנו מנסים להעלות גם בסידרה זו. יקרא בה כל מי שהעניין היהודי קרוב ללבו.